

ФОРМИРАЊЕ БРИГАДЕ И ЊЕНЕ ПРВЕ БОРБЕ

ПРИПРЕМЕ И ФОРМИРАЊЕ 18. БРИГАДЕ

Стварање нових бригада НОВЈ постао је у то време један од најважнијих војно-политичких задатака у Топлици.⁷ Окружни комитет КПЈ и СКОЈ-а за Топлицу и Мораву тражио је од партијских и скојевских организација, као и од народноослободилачких одбора, Команде подручја и команди места да развију широку акцију мобилизације и упућивања нових бораца у бригаде које се формирају. Према посебном плану одржавани су састанци и конференције по селима и на њима се одвијао специфични облик добровољног опредељивања људи, претежно младих, за одлазак у јединице НОВЈ. Аранђел Младеновић Корчагин, тада секретар Окружног комитета СКОЈ-а, о тој акцији, поред осталог, пише:

»У другој половини априла 1944. године је Окружни комитет СКОЈ-а за Топлицу сазвао Окружну конференцију УСАОЈ-а (Уједињени савез антифашистичке омладине Ју-

⁷ Како монографије јединица представљају реконструкцију догађаја ка борбеном путу јединице, то је сваки детаљ у тексту заснован на неком од извора података, па се зато у фуснотама наводе само најосновнији извори, као што су, на пример, заповести и извештаји штабова.

гославије) ради организовања акције масовног ступања младих у бригаде које се формирају у Топлици. Конференцији је било присутно више од 200 делегата. Омладинци и омладинке су били свечано одевени што говори да су радосно доживљавали своју улогу делегата. Како смо конференцију одржавали на отвореном простору у школском дворишту у топличкој Великој Плани, то су се у рад конференције укључили и многи из овог и околних села тако да је владала веома свечана атмосфера. Као први најважнији задатак, постављен на овој конференцији и новоизабраном Окружном одбору УСАОЈ-а, био је добровољна мобилизација нових бораца за борбу против окупатора и домаћих издајника. Да би послужио као пример члановима СКОЈ-а и осталој омладини, Окружни комитет КПЈ за Топлицу донео је одлуку да цео састав дотадашњег Окружног комитета СКОЈ-а за Топлицу и велики број чланова среских комитета СКОЈ-а, из сва три среза, пође у бригаде које су се формирале у то време а да се Окружни и срески комитети попуне новим члановима, што је потом и учињено. Иако ове одлуке, током маја сви смо прионули на посао око припрема за формирање три нове топличке бригаде: 17, 18. и 19. српске бригаде».⁸

Веома велики проблем је био, међутим, у недостатку оружја за нове бригаде. Додуше, од маја 1944. године на основу споразума Врховног штаба НОВ и ПОЈ и друга Тита са савезницима и у Топлицу је почела да пристиже англо-америчка савезничка помоћ у наоружању, опреми, лековима и другом материјалу. Код села Рашевца, подно Великог Јастрепца, на импровизованом аеродрому скоро сваке ноћи је падобранима стизала ова помоћ, а одатле је отпремана новоформираним бригадама и у магацине Топличког војног подручја. Међутим, и то није могло да задовољи велике потребе услед све масовнијег прилива нових бораца, о чему је Окружни комитет КПЈ 27. маја известио Покрајински комитет КПЈ за Србију:

»Проблем оружја је најважнији. Треба нам оружја за 1500 а као хитно за 1000 бораца. У широке масе је продрло уверење да је моменат за одлазак у општу борбу наступио».⁹

⁸ Ово и сва друга казивања у писменој форми налазе се у Секцији бораца 18. бригаде у Београду.

⁹ Архив Србије »Фонд ОК Топлице«.

И сама енглеска војна мисија, која се налазила на слободној територији у Топлици, могла је да се на лицу места увери колико ненаоружаних бораца има. Од ње је стигло обећање да ће јавити својој бази у Барију, у Италији, да хитно појача слање помоћи јединицама НОВЈ у Топлици.

У то време се Црвена армија незадрживо приближавала границама Пољске и Румуније. Једанаестог маја је почела офанзива америчке и енглеске армије у Италији, а 4. јуна 1944. су западни савезници заузели Рим. Шестог јуна су се англо-америчке трупе искрцале у Нормандији у Француској, чиме је отворен тако дуго очекивани »други фронт« у Европи.

Тих дана, средином 1944. године, Народноослободилачка војска Југославије имала је у свом саставу 12 корпуса са 39 дивизија, укупно око 400.000 бораца. У јужној и источној Србији формиране су прве дивизије НОВЈ. Тако је 20. маја била формирана 21. српска дивизија, а 27. маја је Врховни штаб НОВ и ПОЈ донео наредбу о формирању још три дивизије: 22, 23. и 24. српске дивизије. Оне су формиране крајем маја и почетком јуна.

Новоформиране дивизије НОВЈ у јужној Србији успеле су још више да прошире слободну територију у Топлици, Јабланици, Пустој реци, Црнојрави, Расини и на простору планине Буковица и Сокобање и да, наносећи им велике губитке, потисну непријатељске снаге у Ниш, Лесковац, Лебане, Прокупље, Куршумлију, Крушевац и Блаце. У ове гарнизоне непријатељ је довео нова појачања недићевских и љотићевских снага. Четници су и даље владали Копаоником. Са овако широке територије дивизије НОВЈ су угрожавале најважније комуникације и главне раскрснице на њима. Осим тога, дивизије су могле лакше да пренесе операције и на десну обалу Јужне Мораве и у Шумадију, а слободна територија би послужила и за прихват других јединица НОВЈ када за то настане повољна ситуација. Овде би требало рећи да је још у марту 1944. године Врховни штаб НОВ и ПОЈ ради преношења тежишта војних операција у источне делове Југославије, формирао једну ударну групу дивизија НОВЈ са задатком да пређе у Србију, изврши продор у Топлицу и Јабланицу и повеже се са овдашњим снагама НОВЈ. Међутим, овај продор није успео, али ће он бити поновљен крајем јула 1944. године.

У таквој ситуацији немачки војноуправни командант Југоистока, уједно командант Србије, припремио је операцију ширих размера с циљем да главнину дивизија НОВЈ у јужној

Србији потисне у планине Петровац, Радан и Мајдан, ту их окружи и разбије или набаци на тзв. арнаутску границу, поседнуту јаким балистичким снагама, и тамо уништи. С друге стране, Главни штаб НОВ и ПО Србије припремио је, пак, план да продором дивизија у позадину непријатеља и упућивањем дела снага на десну обалу Јужне Мораве развуче непријатељске снаге, противнападима их разбије и тако одржи и прошири слободну партизанску територију.

У таквом крају, у таквој борби и у таквој војно-политичкој ситуацији настала је 18. српска народноослободилачка бригада.

О формирању 18. бригаде нису сачувани ни наредба о формирању, нити ниједан други посредни или непосредни документ (извор) из којег би се могло ближе да види како је формирање протекло односно извршено. Сачувано је једно писмо Окружног комитета КПЈ за Топлицу Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 27. маја 1944. у којем се наводи да ће се по доласку Недељка Караичића Милисава, члана ПК (долази 31. V), »приступити формирању Јастребачке бригаде«. То ће бити 18. српска бригада. Постоји, додуше, и наредба Главног штаба НОВ и ПО Србије о формирању 25. српске дивизије у чији састав је ушла и 18. бригада, али у њој нису назначени датуми формирања бригада, а, осим тога, формирање дивизије је извршено нешто касније.¹⁰

»Наредба бр. 28. Главног штаба НОВ и ПО за Србију за 21. јуни 1944. По указаној потреби, одлуком Врховног штаба формира се 25. дивизија. У састав ове дивизије улазе XVI бригада, XVIII бригада и XIX бригада. За команданта дивизије постављамо друга Милана Зечара, досадашњег команданта 24. дивизије. За политичког комесара постављамо друга Радоша Јовановића... Командант П. Стамболић«.

Зато су датум, место и остало што је у вези са формирањем утврђивани према казивањима руководица и бораца бригаде и реконструкцијом одговарајућих збивања из тих дана.

Тако је утврђено да је крајем маја 1944. године штаб 5. бригаде 21. српске дивизије добио задатак да из свог коман-

¹⁰ Архив ВИИ, Београд, к. 1078, ф.1, док. 7.

дног састава издвоји један број руководилаца за 18. (Јастребачку) бригаду која се формира. Исти задатак је добио и штаб Јастребачког партизанског одреда »Никодије Стојановић Татко«, с тим да осим једног броја руководилаца пошаље за 18. бригаду и један број бораца. Такав задатак су добили и Команда топличког војног подручја и команде места, а исто тако и партијска и скојевска руководства на терену.

Важан је и податак да су политичко-мобилизацијске конференције по селима, на којима је пријављивано људство за бригаде НОВЈ, одржаване крајем маја и почетком јуна и да су непосредно после њих, нови борци били упућивани у команде места и Команду подручја, а одатле у јединице.

Приликом прикупљања података о датуму ступања у 18. бригаду у време њеног формирања већина преживелих бораца је назначавала датуме између 3. и 8. јуна 1944. године, а многи и највише 6. јуни. Наравно, неки борци су пристизали у бригаду и касније.

Када су западни савезници 6. јуна 1944. отворили други фронт у Европи, управо тог дана је борцима 18. бригаде одржано предавање о значају овог догађаја.

У Војној енциклопедији (II издање, 1971) наведено је село Горња Бресница као место где је формирана 18. српска бригада, а у неким публикацијама помиње се и мало село Рашевац, источније од Бреснице, такође у подножју Великог Јастрепца.

Међутим, полазећи од најправилнијег става да се као место формирања једне јединице узима место где је она дефинитивно формирана, тј. када је била спремна за борбена дејства, ни једно ни друго село се не може сматрати местом где је 18. бригада формирана.

Тачно је да су руководиоци из 5. српске бригаде, који су били упућени да формирају 18. бригаду, прво стигли у Рашевац, (а не у Бресницу) и ту остали 2-3 дана. Исто тако и један број бораца из одреда и команди места прво је био упућиван у Рашевац. Међутим, вероватно зато што ово место није било најпогодније за формирање бригаде, главнина бораца за бригаду дошла је код малог манастира Ајданавац још источније у подножју Великог Јастрепца (ово место је заклоњено шумом, налазе се ту ливаде, извор богат водом, а доле су се прострли низови села).

Зато је Ајданавац узет као место формирања бригаде. Ту је у време обележавања 40-годишњице топличких бригада НОВЈ постављен и спомен-камен 18. српској бригади.

А што се тиче датума формирања, узет је 6. јуни 1944. године, како је и уписано на спомен-камену.

Осамнаеста српска бригада, као и друге топличке бригаде формиране у том периоду, формирана је по тројној формацији. Имала је у свом саставу три батаљона (3. батаљон је био Омладински). Батаљон су чиниле три чете, а чете су у почетку имале четири десетине. У јулу ће доћи до формирања водова; у свакој чети по два вода, а у сваком воду по две десетине. У време формирања, других јединица није било.

Формација штабова, односно команди изгледала је овако: штаб бригаде - командант, политички комесар, заменик команданта, помоћник политичког комесара и начелник штаба. Осим овог ужег дела, штаб бригаде је имао обавештајног официра, интенданта, руководиоца СКОЈ-а и санитетског референта.

Штаб батаљона - командант, политички комесар, заменик команданта и помоћник политичког комесара. Осим тога, штаб батаљона је имао интенданта, руководиоца СКОЈ-а и санитетског референта.

Команда чете - командир, политички комесар, заменик командира и помоћник политичког комесара. Чета је имала и економа и четну болничарку.

Вод је имао командира и политичког делегата вода, а десетина десетара.

Приликом формирања бригаде скоро сва руководећа места су била попуњена. Први командни састав 18. бригаде изгледао је овако:

Штаб бригаде: командант Димитрије Писковић Трнавац (због болести није могао да преузме дужност, па је дужност команданта вршио заменик команданта бригаде); политички комесар Милош Станимировић Мате; заменик команданта Милосав Томић Павле (обављао дужност команданта до доласка новог команданта бригаде); помоћник политичког комесара Трајко Јовановић Јосиф; начелник штаба Светислав Савковић Јоца; обавештајни официр Раде Милојевић (од јула 1944); интендант Младен Митровић Света; руководиоца СКОЈ-а (место није било попуњено) и санитетски референт Бора зв. Моравац.

Штаб 1. батаљона: командант Љубомир Исаиловић; политички комесар Милић Борђевић; заменик команданта Милутин Митић; помоћник политичког комесара Драгољуб Стојиљковић Бели; интендант Добривоје Борђевић; руководиоца

СКОЈ-а Славко Милосављевић (он ће касније постати руководицац СКОЈ-а бригаде) и санитарски референт Нада Јанковић.

Штаб 2. батаљона: командант Живојин Лешевић; политички комесар Ратомир Стојковић Страхиња; заменик команданта Радојко Анђелковић Баја Гота; помоћник политичког комесара Драгић Виријевић; интендант Драган Јеленић; руководицац СКОЈ-а Мика Антовић и санитарски референт Тодор Ратитовић.

Штаб 3. (омладинског) батаљона: командант Милан Минић; политички комесар Раде Страхињић; заменик команданта Азуба Младеновић; помоћник политичког комесара Бура Радосављевић; интендант Драгослав Симоновић; руководицац СКОЈ-а Крстивоје Милосављевић и санитарски референт Милева Рајлић.

Приликом утврђивања састава команди чета било је знатних потешкоћа тако да се у неким случајевима не зна да ли је на дан формирања бригаде место било попуњено или не, или се није могло утврдити које је лице обављало ту дужност.

Према непотпуним подацима састав команди чета 18. бригаде на дан формирања изгледао је овако:

1. батаљон

- 1. чета: командир Момир Николић, политички комесар (непознато), заменик командира Јован Николић, помоћник политичког комесара Божидар Антовић и четна болничарка Вукица Дукић;

- 2. чета: командир Радомир Закић, политички комесар Реља Николић, заменик командира Богомир Јеленић, помоћник политичког комесара Тодор Вукашиновић и четна болничарка (непознато);

- 3. чета: командир Жика Анђелковић, политички комесар Јакшић (име није могло бити утврђено), заменик командира Предраг Исаиловић, помоћник политичког комесара (непознато) и четна болничарка Мара Максић.

2. батаљон

- 1. чета: командир Страшимир Марковић Геца, политички комесар Влада Нешић, заменик командира Боривоје Николић, помоћник политичког комесара Дража Проловић и четна болничарка Ружа Николић;

- 2. чета: командир Јаблан (презиме није могло бити утврђено), политички комесар Милутин Перковић, заменик ко-

мандира Раде Милојевић, помоћник политичког комесара Радојко Лазаревић и четна болничарка Ранка Савић;

- 3. чета: командир Илија Личанин, политички комесар Градимир Кожовић, заменик командира (непознато), помоћник политичког комесара Мирослав Николић и четна болничарка Зора Вељовић.

3. батаљон

- 1. чета: командир Рафајло Словић, политички комесар (непопуњено а убрзо Велимир Мештеровић), заменик командира Младен Мандић, помоћник политичког комесара Сава Савић и четна болничарка Милица Јовић;

- 2. чета: командир Мика Трмчић, политички комесар Бора Бинђић, заменик командира Влада Татић Маузер, помоћник политичког комесара (непознато) и четна болничарка (непознато);

- 3. чета: командир Петроније Аранђеловић, политички комесар Мирослав Максимовић, заменик командира Милован Павловић, помоћник политичког комесара (непознато) и четна болничарка (непознато).

Не постоје одговарајући извори из којих би се могло прецизније утврдити бројно стање бригаде на дан њеног формирања. Међутим, истраживања су показала да је 18. бригада у време формирања и боравка у Ајдановцу имала близу 400 бораца, а месец дана касније око 600. Сваки батаљон имао је по око 150 бораца, а свака чета по 40-50 бораца.

Борци бригаде су били претежно из Топлице, а затим са подручја Мораве и Расине, и то: из Топлице око 70 процената, из Мораве око 17 процената а из Расине око 13 процената. Из појединих села прокупачког и добричког среза било је и по двадесетак бораца. Тако је, на пример, из оба Сварча укупно било 20, из Александрова 21, из Доње Бреснице 35, из Прекопуца 26, из Балаинца 36. итд.

Огромним делом бригада је у свом саставу имала младе борце: до 25 година старости било је око 75 процената, а од овог броја око 37 процената млађих од 20 година. Цео 3. батаљон је био омладински. Од 25 до 35 година старости било је око 17 процената, а преко 35 година само 7 процената.

Већину бораца су сачињавали сељаци. Било је и ђака, студената, занатлија и службеника. Активних и резервних официра и подофицира бивше краљевске југословенске војске било је врло мало. По националности борци су били углавном Срби.

Међу борцима који су ступили у бригаду било је и чланова и кандидата за члана КПЈ и СКОЈ-а, тако да се одмах приступило формирању партијске и скојевске организације. Приликом њиховог укључивања у јединице водило се рачуна да буду распоређени што равномерније. Сви руководиоци од команди чета до штаба бригаде били су чланови КПЈ, али је већина имала краћи партијски стаж.

Ако се узме у обзир да је у штабу бригаде било 6 чланова КПЈ, у сваком штабу батаљона по 5 и скоро у свакој чети по 2 до 3 члана КПЈ, може се закључити да је у бригади у време њеног формирања било око 40 чланова КПЈ. Истовремено је скојевска организација имала око 50 чланова, такође са краћим стажом. Према томе, сваки пети борац бригаде био је организован. Ова чињеница је веома значајна, јер је бригада била попуњена младим и неискусним борцима и зато су се пред командним кадром и комунистима од почетка налазили крупни задаци на војно-политичком оспособљавању бораца и јачању борбене спремности бригаде.

Још у току формирања јединица образоване су партијске и скојевске организације. У четама су то биле партијске ћелије (јединице), односно скојевски активи. У штабу бригаде и штабовима батаљона су образоване по једна партијска ћелија. На нивоу батаљона је формиран и Батаљонски биро КПЈ, односно батаљонско скојевско руководство, а на нивоу бригаде Бригадни комитет КПЈ, односно Бригадни комитет СКОЈ-а.

Партијском ћелијом у чети је руководио помоћник политичког комесара чете, а скојевским активом неко од бораца, десетара или водних делегата. Батаљонски партијски биро су сачињавали секретари партијских ћелија чета (помоћници политичких комесара чета) и њиме је руководио помоћник политичког комесара батаљона. Исти принцип је важио и код батаљонског руководства СКОЈ-а с тим што је њиме руководио батаљонски руководилац СКОЈ-а (омладински руководилац). Бригадни партијски комитет су чинили секретари батаљонских партијских бироа, а њиме је руководио помоћник политичког комесара бригаде. Тако исто је било и када се ради о бригадном скојевском комитету, којим је руководио руководилац СКОЈ-а у бригади (омладински руководилац).

За време формирања бригаде дуге колоне сеоских кола неколико дана су довозиле наоружање и опрему за бригаду. Долазиле су из правца Рашевца а код манастира, на пространим ливадама, оружје је распоређивано по јединицама.

Руководиоци и борци, који су дошли у бригаду из других јединица и са терена, донели су своје оружје, а новодошли су добили енглеско наоружање из савезничке помоћи. Десетине су добиле по један пушкомитраљез, а чете и по једну противтенковску пушку. Скоро сваки борац је био наоружан са по једном бомбом. Руководиоци су махом били наоружани пиштољима и аутоматима. Муниције је било у довољној количини: на пушку по 60, а на пушкомитраљез око 500 метака. Једино није било довољно муниције за противтенковске пушке. Борци су енглеске бомбе због изгледа звали »кашикаре«, аутомате »пикавци« (због слабог дејства), а пушкомитраљезе »брнгали«.

Поред претежно енглеског оружја, код појединаца је било и југословенских пушака, немачких »шараца« и чехословачких »брна«, а код руководилаца немачких шмајсера, али у веома малом броју.

Из савезничке помоћи су добијени одећа и обућа тако да су скоро сви припадници бригаде били обучени у енглеске зимске униформе, а на ногама су имали енглеске ципеле. Свако је добио и по један пар веша. Шињела није било, а што се тиче капа и даље су ношене домаће. Пушкомитраљесци су добили за себе и пушкомитраљез гумиране пелерине, а носио их је и понеки руководилац. Од црвених падобрана сашивене су мараме, па су се оне нашле око врата другарица - бораца. Но, било је и бораца обучених у какву немачку, недићевску или бугарску блузу, па и сељачко одело.

Ранаца није било. Борци су имали разне торбе свакојаког облика и од свакојаког материјала, а руководиоци обично кожне торбице.

Из савезничке помоћи добијен је и најнужнији санитарски материјал.

То је све што је 18. бригада имала од наоружања и опреме у тренутку формирања. Није имала тешког наоружања, транспортних средстава, кухиње, нити било какву комору, шаторе, ђебад и резерве муниције, оружја, хране, одеће и обуће. Бригада није имала ни коње. Једино је један нови борац повео са собом свог коња од куће и дао га команданту бригаде.

С обзиром на то да је бригада била већином састављена од нових и неискусних младих бораца, још у току формирања отпочела је интензивна борбена обука како би се људство могло што пре оспособити за борбу. Због тога је бригада остала у рејону Ајдановца још неколико дана.

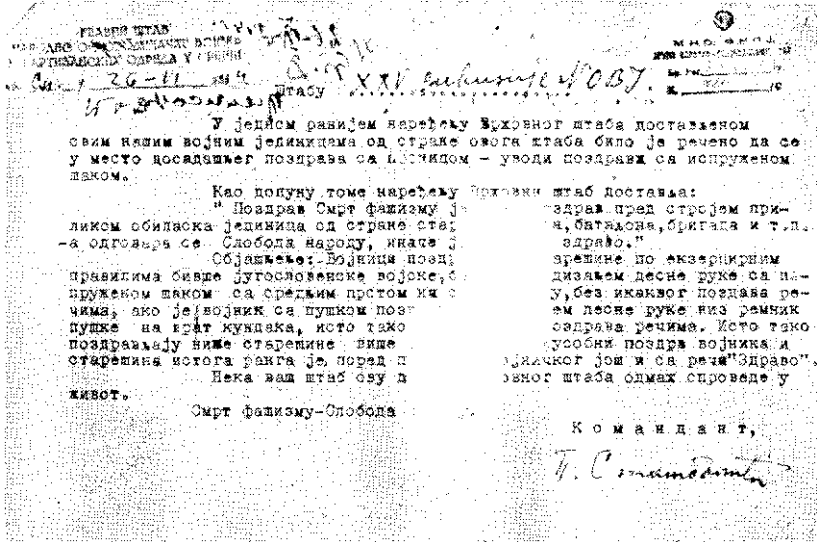
Командни кадар имао је одређена искуства како у командовању и руковођењу тако и у организовању целокупног рада и живота у јединицама. Заменик команданта бригаде командовао је у 5. српској бригади батаљоном; политички комесар бригаде био је пре доласка у бригаду политички комесар батаљона у 5. српској бригади; помоћник политичког комесара био је партијски руководилац партизанског одреда и члан Округног комитета КПЈ; команданти 1. и 2. батаљона су дошли са истих дужности из партизанског одреда, а командант 3. омладинског батаљона био је командант Команде места и завршио војни курс при Команди подручја. И заменици команданата батаљона су дошли са сличних војних функција, док су политички комесари батаљона и њихови заменици раније били или политички комесари чета, или чланови средњих комитета КПЈ. Руководиоци СКОЈ-а су, такође, били на сличним функцијама на терену или у јединицама, а командири чета и њихови заменици имали су војна искуства обављајући сличне дужности у јединицама. Једино је партијско-политички кадар у четама био с мање искуства, јер су дотле били само чланови КШ у селима или у јединицама као борци, али су се истицали оданошћу, храброшћу и политичком свешћу.

Још у току формирања у бригади је организовано интензивно војно-политичко оспособљавање бораца и руководиоца. Држана су предавања о војној вештини и извођењу борбених дејстава. Предавачи су били чланови штаба бригаде и штабова батаљона. Војна обука бораца обухватала је у првом реду упознавање са наоружањем, затим кратке вежбе о коришћењу заклона у току борбе, о пребацивању с једне на другу ватрену линију у нападу и одбрани, о држању и понашању бораца у току борбе и сл.

Милинко Јанковић, борац 3. батаљона, који је био наоружан противтенковском пушком, овако казује како је постао противтенковац:

»Приликом формирања 18. бригаде цео 3. омладински батаљон био је постројен код манастира. Колико се сећам, том приликом је дел>ена одећа и обућа и нешто оружја борцима. Командант батаљона Милан Минић је ишао од једног до другог борца тражећи добровољце који би носили противтенковску пушку. Већи број другова није прихватио да носи помену пушку, јер је била доста тешка (колико се сећам, са пуним оквиrom чак 23 килограма). Када је дошао до мене говорећи ми да би требало да се дичим и поносим носећи против-

тенковску пушку, ја сам прихватио без коментара и тако добровољно примио то моћно оружје. Веома се добро сећам друга Маузера (тада заменика командира чете) који ми је био старешина и који ме је одмах ослободио других обавеза, као стражарење и давање обезбеђења. Настојао је да добијам нешто веће парче хлеба, да при покрету будем ближе челу, а при повлачењу да идем напред како би избегао опасност.

Маузерова пажња је код мене створила још већу љубав према противтенковској пушци и још више сам заволео Маузера. Први пут сам пуцао у празно на Копаннику по налогу команданта М. Минића. Пошто нисам добро причврстио пушку уз раме, може се појмити како сам се осећао када је пушка опалила. Иначе, пушка пуца доста јако, као мали топ. Иако на Копаннику није било тенкова, употреба пушке је имала смисла због њеног корисног дејства на приличној даљини».

Партијско-политички рад који је, такође, одмах у бригади организован, представљао је, као и у партизанском одреду, саставни део живота и битан фактор јединства и снаге јединица. У то време постојала су већ прилично разрађена упутства о овом раду у војсци. Наиме, Централни комитет КПЈ је још раније издао упутство »Задаци партијских организација у партизанским јединицама« и оно се и сада користило у раду. У овим материјалима се истицало да је КПЈ руководећа снага у

војсци и да такву њену улогу треба стално остваривати у пракси. Основни задатак партијско-политичког рада се састојао у објашњавању линије народноослободилачке борбе, у раскринкавању окупатора и издајника, у редовном праћењу и тумачењу актуелних политичких догађаја, затим у изграђивању идејно-политичке свести бораца. Пошто је већина бораца дошла са већ ослобођене територије, њихова свест и морал били су на задовољавајућој висини, али је требало на томе и даље радити и подизати их на још виши ниво, јер су наилазили крупни догађаји и важни политички задаци.

Политички руководиоци су донели разне политичке брошуре и летке и тај материјал је коришћен као садржај за партијско-политички рад. Тако је, на пример, тада био веома актуелан чланак »Под скутом окупатора«, у коме је, уз остало, стајало:

»Очигледно, вероватно скори слом Хитлеровог фашизма изазваће врло крупне промене у међународним односима. Какав облик ће имати те промене и како ће се снаге груписати, прерано је говорити. Оно што се несумњиво да утврдити јесте да ће пораз немачког империјализма значити тако дубок, широк и свестан пораз реакционарних група не само у Немачкој него и у читавом свету. Таква перспектива још данас, још сада, гони све реакционарне клике да траже начине и могућности не само како да извуку читаву кожу из провалије у коју срља ударна песница светске реакције него и да уберу плодове крваво стечених победа трудбеника СССР-а и угњетених народа«.¹¹

О трећој годишњици Хитлеровог напада на Југославију постојао је, на пример, летак под насловом »Два пута малих народа југоисточне Европе« у којем се говорило о суштини издаје и сарадње са фашистичким окупатором. У том летку, поред осталог, је стајало:

»Први пут заснивао се на претпоставци разних профашистичких реакционарних клика да је фашизам трајнија и чврста власт, те на шпекулацијама разних колебљивих елемената да је давањем привремених концесија фашистичким империјалистима могућно избећи крваву

¹¹ Овај и сви други документи који се цитирају или служе као извор података, а које су борци бригаде сачували и ставили аутору на коришћење налазе се у Секцији бораца 18. бригаде у Београду.

олују која се приближавала. Други пут се заснивао на претпоставци да је фашизам додуше свирепа, али привремена и слаба власт и да ће несумњиво поново победити вечита тежња човечанства ка слободи и напретку. Према томе, ослободилачке напоре народа треба тесно повезивати са општим демократским напорима човечанства. Народи Југославије одлучили су се за овај други пут«.

Колики значај је имао партијско-политички рад види се и из писма Централног комитета СКОЈ-а, које је упућено свим организацијама СКОЈ-а у војсци јула 1944. године. У њему се каже:

»Драги другови, у наше бригаде и дивизије дошао је и свакодневно долази велики број омладине из села и градова. Те масе омладине су са пуно родуљубља и са огромном мржњом против окупатора пошле да се боре за ослобођење своје земље и за бољу и срећнију будућност младих генерација. Али те нове масе бораца носе са собом разна схватања и гледишта, дотле туђа нашој борби, као и разне навике и негативне особине које су примале из живота под окупацијом или из предратне разнорежимске Југославије. Политичка свест тих маса је доста ниска. Они су врло мало упознати са свестраним циљевима наше борбе за народно ослобођење, они имају врло мало па и скоро никакво војничко знање, а уз све то све већи број омладине је на доста ниском културном ступњу. У вези са тим и с обзиром на задатке које наша војска има пред собом и пред наше скојевске организације постављају се велики и озбиљни задаци. Пред наш СКОЈ у војсци поставља се задатак да те масе омладине прихвати, да их свакодневним радом подигне на ниво политичких и свесних бораца и да се та маса нових бораца научи руковању свим врстама оружја и војничком држању и дисциплини, да се научи борбеној и партизанској вештини и да се те масе подижу на виши степен културног и општег знања«.

У почетку је у политичком раду било извесних тешкоћа, несналажења, лутања и несигурности, нарочито на састанцима и скуповима када их је требало водити, објашњавати, говорити. За неке младе секретаре ћелија и скојевских актива дуго је био проблем одржати политички час или четну конференцију.

Уз политички рад у јединицама бригаде велика пажња је посвећивана и културно-просветном раду и забавном животу.

Није се могао замислити живот јединица без приредби, како за борце тако и за народ. Било је неопходно да се између борби и маршева борци мало нашале, разоноде, да певају и играју, да се културно уздижу јер то им је олакшавало напоре и уливало свежу снагу у борби против непријатеља.

Културно-просветним радом су руководили политички комесари, а касније је ово био и задатак екипе задужене за културу, која ће бити формирана при штабу бригаде. Међу борцима било је и оних који су раније учествовали у партизанским хорovima и дилетантским групама, затим ђака, студената и учитеља, па је њихово искуство много значило у организовању културно-просветног рада у новоформираној бригади.

Све то је имало за циљ да се борци у што краћем року припреме за борбе, да се што боље међусобно упознају и зближе и да се између њих развије што снажније борбено другарство и јединство.

Снабдевање и исхрана јединица у бригади били су, такође, организовани као и у партизанском одреду јер друкчије, бар у прво време, није ни могло бити, нарочито у вези са снабдевањем храном и исхраном људства. Била је то комбинација исхране по сеоским кућама или прикупљање хране и намирница по селима и довожење до јединице. У периоду формирања бригаде храна је довожена из суседних села. Сваког јутра је код манастира стизало по неколико сеоских кола са храном и намирницама. Била је то, углавном, сува храна, док је куваних јела било ређе. Ова подјастребачка села већ три године су хранила партизанске одреде, а у 1944. години и бригаде. Била су паљена и пљачкана и због свега тога веома осиромашена, али народ је и даље с великом љубављу хранио своју војску.

Није било лако свакодневно хранили 400 људи. Интенданти и економи су имали пуне руке посла и непрестано су морали да буду у покрету и на терену. Морали су бити и веома сналажљиви, брзи и енергични, јер »војска не сме да буде гладна«. Из савезничке помоћи добијено је само нешто мало шећера, путера и кекса, па се на тај извор снабдевања није могло рачунати. Било је разумљиво што су штабови и интенданти, па и борци, желели да се формирање бригаде што пре оконча и она изврши покрет јер је исхрана по сеоским кућама имала предности.

У организовању и раду санитета у бригади било је од самог почетка потешкоћа, јер није било лекара, па ни студената

медицине и болничара. Довољно стручног медицинског особља нису имале ни бригаде које су раније формиране, нити болница топличког подручја. Зато су на места санитетских референата у батаљонима и четних болничара морале доћи другарице-борци које су у партизанском одреду или 5. српској бригади, на кратким курсевима, биле обучене за овај тако важан рад у рату.

Активност санитета у бригади се у почетку састојала, углавном, у пружању неопходне прве помоћи, одржавању хигијене и здравља бораца, као и транспорта рањеника до дивизијске болнице. Са тим циљем је одмах била организована санитетска обука. Зора Вељовић, болничарка у 2. батаљону, сећајући се те прве обуке, каже:

»... Тодор, наш референт батаљона, који је имао доста знања о ратној медицини добио је задатак да обучи све санитетско особље бригаде. Држао нам је предавања о првој помоћи. Учио нас је како се рањеници износе са положаја, како се транспортују у позадину. А било је и предавања о хигијени да не би долазило до заразних болести«.

За време кратког боравка у рејону манастира Ајдановца извршене су и све остале неопходне припреме, чиме је бригада, у ствари, завршила своје формирање и била оспособљена да крене у борбу.

Уочи поласка, у част формирања, одржана је пригодна свечаност. У ведром сунчаном јутру, на ливади испод извора, постројиле су се јединице бригаде. Слика постројене бригаде била је импресивна. Пре три године, 3. августа 1941, на овом истом месту, код манастира, био је постројен Топлички партизански одред са 30 бораца, а испред строја су била 2 пушкомитраљеза. Сада, пак, само у строју 18. бригаде било је више од десет пута борада и исто толико пута више пушкомитраљеза. Милош Станимировић Мате, политички комесар бригаде, одржао је говор. Говорио је снажно, пламено, док је у наоружаним борцима буктала младост пуна снаге и жара за борбом против непријатеља, за слободом.

ЈАВОРАЦ - ВАТРЕНО КРШТЕЊЕ

По формирању, 18. бригада се налазила под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије. Вероватно је Главни штаб проценио да би ову новоформирану бригаду требало неколико дана задржати у Ајдановцу не само ради ње-

ног организационог сређивања и борбене обуке него да веже непријатељске снаге у Прокупљу, Блацу и Куршумлији и брани слободну територију уколико непријатељ покуша напад из правца Блаца и Копаоника, а такође и да садејствује 21. српској дивизији и новоформираној 16. српској бригади, која је дејствовала у долини Јужне Мораве са ослонцем на Јастребац.

Иако је тих дана у овом делу слободне територије било мирно и без борби, обезбеђења, страже и патроле на прилазима Ајдановцу морале су да функционишу како треба. Непријатељ је тих дана на овом терену био неактиван. Само би се на небу понекад појавио какав бугарски авион - извиђач, прокрстарио би изнад подножја планине, пустио по неколико рафала на села и шуме и нестао према Нишу.

Али, већ 10. јуна 1944. Главни штаб НОВ и ПО Србије је у свом наређењу штабу 24. дивизије најавио непријатељску офанзиву на слободну територију у јужној Србији. Он је обавестио да Немци концентришу снаге у својим гарнизонима, да Бугари појачавају снаге у Куршумлији, Прокупљу, Нишу, Лесковцу, Лебану и на прузи Ниш - Скопље, да се дуж границе према Косову довлаче појачања и да непријатељ врши сталне упаде на слободну територију ради извиђања наших снага.¹² Из тога је Главни штаб извукао закључак да се све то може »оценити као припрема непријатељске офанзиве на нашу територију«. Истовремено је овим наређењем Главни штаб дао задатак својим дивизијама да пређу у офанзиву на непријатељске гарнизоне, саобраћајне везе и истурене положаје како би осујетиле непријатељске планове. Такође им је скренуо пажњу да у случају непријатељске офанзиве већих размера бригаде »дејствују самостално, да чувају живу силу, али и да непријатељу непрестано задају ударце«.

Према сећањима неких руководилаца бригаде управо су 10. јуна 18. бригаду посетили командант Главног штаба Србије Петар Стамболић и члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију Недељко Караичић Милисав. Том приликом је у штабу бригаде одржан састанак на коме је бригада добила свој први задатак: да се из Топлице пребаци у Расину ради чишћења терена од евентуалних четничких група и да ступи у борбу уколико се из правца Крушевца појави непријатељ.

¹² Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије 1941-1945. (убудуће Зборник НОР-а), Војноисторијски институт, Београд, том I, књ. 9, стр. 9.

Сутрадан, 11. јуна, бригада је напустила Ајдановац и извршила покрет преко Јастрепца правцем Горња Јошаница - ката 778 - село Буци.

Два дана бригада је боравила у расинским селима: Буцима, Наупарима, Буковици, Ломници, Сеземчи, Трмчарима и Дворанима. За то време упућивала је извиђачке групе према Крушевцу и реци Расини, одржавала политичке конференције с народом у овим селима и вршила борбену обуку без додира са непријатељем. Овде у долини Расине, такође је постојала слободна партизанска територија.

Трећег дана бригада је кренула према истоку и стигла у село Пољаци, а онда се неочекивано из овог села упутила преко Јастрепца назад у Топлицу. Није могло бити утврђено да ли је стигло ново наређење Главног штаба Србије за овај покрет или је то било предвиђено још на састанку са командантом Главног штаба Србије. Марш је био убрзан. Пут за Топлицу водио је преко највиших врхова Јастрепца, у правцу топличког села Горње Бреснице.

Идућег дана, 15. јуна, бригада се померила према Блацу јер је добила задатак да садејствује нападу 5. српске бригаде 21. дивизије на Блаце, тако што би затворила правац евентуалног непријатељског продора од Прокупља и Јужне Мораве, подножјем Јастрепца. Са тим циљем је 3. батаљон посео положај на коси изнад Јошаничке реке, а друга два батаљона су обезбеђивала партизански аеродром код села Рашевца.

Напад на непријатеља у Блацу трајао је два дана. Пета бригада је блокирала варошицу и нападала, док су 4. и 6. бригада држале положаје на друму према Прокупљу, железничкој прузи и Куршумлији. Из ових правца је већ првог дана непријатељ кренуо јаким снагама у помоћ опкољеном гарнизону у Блацу.

Оба дана је бугарски авион у неколико наврата долетао из правца Ниша и тукао положаје 21. дивизије.

Шеснаестог јуна увече напад је прекинут јер 5. бригада није успела да заузме утврђену варошицу, па је и 3. батаљон 18. бригаде повучен са положаја.

Наредних дана 18. бригада се задржала у рејону села Рашевца, Велике Плане, Мршеља и Меровца. Њени делови су и даље обезбеђивали »аеродром«, где су савезнички авиони наставили да бацају падобранима наоружање и опрему. Први батаљон се спуштао и до пруге ради њеног рушења. •

Код села Доње Бреснице бугарски авион је 19. јуна открио једну колону бригаде и неколико пута је митраљирао у бришућем лету, али јој није нанео губитке.

Претпоставке Главног штаба НОВ и ПО Србије да непријатељ припрема велику офанзиву на снаге НОВЈ у јужној Србији биле су тачне. У почетку се сматрало да ће то бити немачка казнена експедиција уз помоћ Бугара, четника, љотићеваца и недићеваца која ће ударити на слободну територију у Расини и Топлици, да непријатељске снаге броје око 8.000 људи и да располажу и извесним бројем тенкова и авиона. Међутим, та процена је била погрешна, јер ће то бити непријатељска офанзива врло широких размера.

Немачка команда за Србију је планирала да офанзиву на снаге НОВЈ у јужној Србији изведе у два дела: операција »Триумф« (»Последње средство«) и операција »Кеhraus« (»Задњи плес«).

За ову офанзиву непријатељ је ангажовао следеће снаге: један немачки пук, три бугарске дивизије, пет група четничких корпуса (скоро из целе Србије), више руских белогардејских, затим љотићевских и недићевских пукова.

Главну ударну снагу офанзиве требало је да чине четници са око 15.000 људи. Само на правцу Расине и Топлице, напали су: 4. група јуришних четничких корпуса, Расинско-топличка група корпуса и четнички 2. косовски корпус.

Главни штаб НОВ и ПО Србије је и даље остао на становишту да би у таквој ситуацији снаге НОВЈ требало да предухитре непријатеља, па је у складу с тим наредио да дивизије што пре пређу у противофанзиву. У вези с тим, 21. дивизији је наређено да са својим бригадама изврши продор на подручје Копаоника где су се одраније стално налазиле четничке снаге и из ког правца се очекивао главни непријатељски удар. Запоседањем Копаоника и разбијањем четника на овом простору проширила би се слободна територија и отворила могућност за преношење борбених дејстава према Ибру, одакле се очекивао и продор дивизија НОВЈ из Санџака и Црне Горе.

У оваквој ситуацији Главни штаб Србије је 18. српску бригаду потчињено штабу 21. дивизије и дао јој задатак да се пребаци на простор села Шатра - Куршумлијска Бања - село Мердаре, где да одржава везу са штабом 21. дивизије и 17. српском бригадом, да затвара правце од Подујева преко Мердара и Преполца, да врши притисак на непријатеља у Куршумлији и да разбије четничке групе на том терену.¹³

¹³ Зборник, том I, књ. 9, стр. 18.

Међутим, штаб 21. дивизије поставио је 18. бригади друкчији задатак: да образује резерву дивизије, запоседне ослобођену територију, чисти терен од разбијених четничких снага, помогне формирању команди места и народноослободилачких одбора у ослобођеним селима и према потреби садејствује јединицама 21. дивизије у борбама.

Двадесетог јуна у зору отпочео је марш и продор јединица 21. дивизије на Копаоник. Пета бригада је наступала правцем села Пребреза - Јаворац, с тим што је, добивши податке о непријатељским положајима, упутила један батаљон ка Црној Чуки, а други батаљон у правцу Беле горе и после жестоке борбе, пробила непријатељску одбрану. Након силовитог јуриша, 4. бригада је избила на Пожар (кота 1163), а 6. бригада на Хумку (кота 993).¹⁴

Истог дана извршила је марш и 18. српска бригада. Маршовала је од села Горње и Доње Бреспнице, подножјем Јастрепца, према западу правцем Рашевац - Горња Јошаница - Претрешња - Придворица - Качапор. Пошто је избила изнад Блаца, код села Врбовца, наставила је и даље покрет подножјем Јастрепца и прошла кроз села Попову и Пребрезу. Затим је, 21. јуна, стигла у расинска села Равне и Разбојну са задатком да обезбеђује бок 21. дивизије од евентуалног напада непријатеља из правца Крушевца.

Тог дана (21. јуни), док је бригада боравила у Равни и Разбојни, у топличком селу Товрљане, формирана је 25. српска дивизија, у чији састав је ушла и 18. бригада (она ће још извесно време остати под командом 21. дивизије). Поред 18. бригаде, како је већ речено, у састав 25. дивизије су ушле и 16. српска бригада (формирана 2. јуна 1944. у расинском селу Дворанима) и 19. српска бригада (формирана 12. јуна 1944. у топличком селу Горњој Јошаници).

Сутрадан, 22. јуна, 18. бригада је извршила марш из рејона Равне - Разбојна. Код Јанкове клисуре прешла је друм Блаце - Крушевац и избила на Јаворац, огранак Копаоника.

Истог дана, штаб 21. дивизије упутио је 5. и 6. бригаду ка Брусу да тамо нападну непријатеља и ослободе варошицу.

Четници нису очекивали овај изненадни продор снага НОВЈ на Копаонику, те нису ни успели да одрже положаје, већ су се повлачили често бежећи у неред. Гонећи четничке снаге, 21. дивизија је избила до села Шљивова, северно од

¹⁴ Подаци о борбеним дејствима 21. дивизије коришћени су из рукописа монографије 5. српске бригаде, »Народне новине« Ниш, 10. VIII - 9. IX 1987.

Бруса, између Бруса и Александровца и непосредно је угрозила обе варошице, посебно Брус са севера.

Пратећи 21. дивизију и извршавајући своје задатке као дивизијска резерва, 18. бригада је 23. јуна на Јаворцу водила мању борбу против четника који су се после продора јединица 21. дивизије, ту прикупили у намери да прекину везу јединица НОВЈ са слободном територијом у Топлици и започну њихово опкољавање.

Било је то ватрено крштење бригаде. Борба је била кратка. Том приликом заробљено је неколико четника, од којих је један због непажње спроводника успео да побегне. Бригада није имала никакве губитке.

После ове борбе бригада је наставила покрет и проширила своја дејства ка Црној Чуки и селима Сагоњево и Батоте, повремено водећи мање борбе против слабијих непријатељских снага. Бригада је тиме успешно остваривала свој задатак обезбеђења 21. дивизије од напада четничких снага из Косанице.

Офанзива снага НОВЈ се веома успешно одвијала. Двадесет четвртог јуна 21. дивизија је ослободила Брус и на том простору сконцентрисала 5. и 6. бригаду, а 4. бригаду у селу Дреновац, јужно од Бруса. Међу борцима владало је веома добро расположење - радовали су се успешном продору и ослобођењу овог подручја Копаоника.

После ослобођења Бруса штаб 21. дивизије наредио је 18. бригади да запоседне простор села Магова и Мерџеза и према Блажеву и Сувом Рудишту, највећем врху Копаоника. Бригада је одмах извршила покрет у том правцу и запосела овај рејон.

Наглим и успешним продором снага НОВЈ на Копаонику непријатељске команде су биле изненађене и узнемирене. То се види и у извештају Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова Недићеве владе од 26. јуна 1944. у коме, поред осталог, стоји:

»Комунисти из округа лесковачког надиру у масама према Брусу и Александровцу да би ухватили везу са комунистима из Санцака који би продрли у долину Ибра. Четници су, услед недостатка муниције, били принуђени на одступање те су комунисти 24. о.м. око подне заузели и Брус«. ¹⁵

¹⁷ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 869. ; f

Ради одмора и учвршћивања новостворене слободне територије на копаоничком подручју 21. дивизија и 18. бригада су обуставиле даља борбена дејства и задржале се на дотле поседнутом простору. Овај предах је потрајао неколико дана. За то време у 18. бригади су анализирана прва искуства са марша и неколико мањих борбених акција, а настављено је и извођење војно-политичке обуке. Време је било лепо и топло, а предели на високим копаоничким гребенима са бескрајним пропланцима, ливадама и голим врховима и падинама били су необични и нови за радознале борце бригаде. Исхрана је била слаба, јер су овде села била раштркана и сиромашна. Сељаци су били заплашени услед непријатељске пропаганде која је овде дуго владала (Копанонички партизански одред се повукао из Србије крајем 1941. године са главнином партизанских снага).

Али, убрзо се ситуација изменила. ;

ЗА ВРЕМЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ

Пошто су четничке снаге на Копанонику запале у тешку ситуацију, четничка Врховна команда пожурила је са офанзивом и одмах упутила помоћ Расинско-топличкој групи корпуса.

Двадесет седмог јуна кренуо је у напад 2. косовски корпус, а одмах затим кренули су у напад на Топлицу и Расински и Јастребачки јуришни корпус. Стигле су и друге четничке снаге предвиђене планом немачке операције »Трумф«. У међувремену Немци су минобацачима и артиљеријом ојачали четничке јединице.

Командант 4. групе јуришних корпуса, Рачић, у својој заповести од 4. јула 1944. наредио је командантима својих јуришних корпуса следеће:

»Наше трупе напашће непријатеља у току 5. јула са задатком да туку непријатељске снаге у простору између Влајковачке реке и Стрмечке реке са тежиштем да непријатеља одбаце на север у правцу Бруса и спрече му одступање према истоку».¹⁶

¹⁷ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 869. ;,f'

Напад ове групе корпуса је био предвиђен за 4 часа ујутру:

- 5. јуришни корпус да напада правцем село Брзеће - село Шошићи - Врата (кота 1072) - манастир Стрмац;
- 2. јуришни корпус да напада правцем Црни врх (кота 1019) - село Липовац - заселак Шаренице;
- 3. јуришни корпус да образује општу резерву;
- 1. јуришни корпус да напада долином реке Расине.

Тако је успешни продор 21. дивизије, ојачане 18. бригадом, приморао непријатеља да део снага што пре ангажује у нападу, с обзиром на то да је немачки војноуправни командант Југоистока одредио да операција »Трумф« почне 10. јула. Из тога се види колико је одлука Главног штаба НОВ и ПО Србије о противофанзиви ка Коиаонику била правилна. Тиме је у самом почетку било разбијено синхронизовано дејство непријатеља и онемогућено окружење снага НОВ у јужној Србији, посебно у Топлици.

Непријатељске снаге су нападале на широком фронту: од изворишта реке Топлице до Александровца. Показало се да су ове четничке снаге што су хитно надирале преко Копаоника биле знатно бројније него што се то у почетку мислило.

Петог јула ујутру почели су снажни напади непријатеља на свим секторима. Четници су наступали у руљама, пијани, с музиком, непрестано пуцајући.

У таквој ситуацији штаб 21. дивизије је наредио да се непријатељу пружи снажан отпор и бране поседнути положаји и ослобођена територија.

Борбени поредак 18. бригаде се налазио на левом крилу положаја одбране; ту је нападао четнички 2. косовски корпус. Непријатељске снаге су на овом правцу покушале да направе клин на правцу ка изворишту Топлице и њеном левом обалом. Други батаљон 18. бригаде је водио огорчену борбу код села Мерђеца, 1. батаљон је заједно са деловима 6. бригаде пружао отпор код села Батота, а 3. батаљон код села Жарева.

Идућег дана, 6. јула, после краћег затишја непријатељске снаге су кренуле у још одлучнији напад. Ујутру су се на једном делу положаја 21. дивизије појавиле и немачке јединице.

У насталој ситуацији штаб 21. дивизије је прво наредио да бригаде скрате одбрамбени одсек, а затим и да отпочну повлачење на погодније положаје.

Одступајући под борбом, 18. бригада се повлачила правцем Црна чука - Сагоњево - Вишесело - село Коњува - село Спанце, а делом према селима Гргуру и Барбатовцу.

Седмог јула је штаб 21. дивизије наредио свим бригаама даље повлачење према реци Топлици и пребацивање јединица на њену десну обалу.

У складу с тим, и 18. бригада се пред зору, 9. јула пребацила преко друма, пруге и реке у рејон села Барлова.

Пошто су избиле на десну обалу Топлице, јединице 18. бригаде су се разместили у рејону села Крчмара и Маричића, источно од Куршумлије, недалеко од пруге, друма и реке и ту поселе положаје очекујући нове нападе непријатеља.

У борбама на Копаонику 18. бригада је имала једног погинулог и два рањена борца. То су биле прве жртве 18. бригаде на њеном борбеном путу.

Четничке снаге су са Копаоника успеле да продру на слободну територију на левој обали Топлице, испод Јастрепца.

Тако су се завршила ова борбена дејства у којима је учествовала и 18. бригада. У првом делу дејства постигнут је брз и велики успех, док је у другом делу дошло до јаког удара непријатеља и наглог повлачења које је имало и негативна обележја. Али, иако су дејства 21. дивизије и 18. бригаде имала овакав коначан исход, ипак су она дала одређене резултате: поремећни су неки планови немачке офанзиве »Трумф« и први пут су снаге НОВЈ продрле у јако четничко упориште на Копаонику и ослободиле Брус. Од посебног значаја за 18. бригаду је што су за ових двадесетак дана првих борби и маршева јединице бригаде почеле да стичу прва борбена искуства, а млади борци да постају прави ратници.

У ратном дневнику немачке Команде Групе армија »Ф« 8. јула 1944. је записано да се »наступни марш за операцију 'Трумф' одвија плански«, 9. јула да се »под притиском четничких јединица Црвене снаге налазе у повлачењу према Куршумлији«, а 10. јула да је »отпочела планска операција Трумф«. ¹⁷

Општи распоред непријатељских снага за операцију »Трумф« изгледао је сада овако:

- четничка 4. група журишних корпуса, Расинско-топличка група корпуса и 2. косовски корпус концентрисани су на простору Куршумлија - Туларе - Блаце;

- бугарска 27. пешадијска дивизија прикупљена на простору Куршумлија - Плочник - Прокупље - Коњарник - Житни поток;

¹⁷ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 869.

- љотићевски Српски добровољачки корпус (1, 2, 3, 4. и 5. пук) распоређен на линији Косанчић - Коњуце - Бојник — Лебане - Лесковац, а неки делови у рејону Куршумлије;

- делови немачког 1. и 5. полицијског пука у Лебану.

Према положајима 18. бригаде налазили су се Бугари, љотићевци и четници.

У међувремену, после одласка јединица НОВЈ са Копаоника четници су смањили простор својих борбених дејстава и извршили концентрацију и прегруписавање јединица. У заповести команданта четничког 3. јуришног корпуса од 9. јула 1944. наведено је да је више батаљона Немаца и љотићеваца спремно за напад »од Јастрепца правцем север-југ«, да ће бугарске јединице затварати правац Прокупље - Блаце, а четничка 4. група јуришних корпуса одступни правац »црвених јединица« запад-југозапад.¹⁸ Даље је у заповести назначен распоред јединица корпуса: 3. јуришна (Подгорска) бригада Ваљевског корпуса налази се на линији села Доња Коњуша - село Лазаревац - Сланиште - Безимени ћувик; 1. јуришна (Азбуковачка) бригада Церског корпуса: од Безименог ћувика преко села Стубла до коте 418; 2. јуришна (Церска) бригада, у резерви, у Блацу. Ради извићања штаб корпуса је упутио један батаљон десном обалом Топлице правцем Доњи Плочник - Точане - Грабовац - Вича - Горња Коњуша - Бејашница. Убрзо су ове јединице заузеле нове положаје ближе Куршумлији, у правцу положаја 18. бригаде.

У исто време су бугарске јединице запоселе друм и пругу Прокупље - Куршумлија (с јачим снагама на сектору Белољин - Барлово). Стигле су и љотићевске јединице.

Непријатељ је, како се види, припремао нове широке нападе на снаге НОВЈ на десној обали Топлице (где се налазила и 18. бригада). Из наведене четничке заповести се јасно види и сарадња четника с немачким и бугарским снагама. У њој се каже да ће у овом нападу учествовати и немачки и бугарски авиони, па да би требало »обележавати места трупа постављањем белих платна и сигналном муницијом при наиласку авиона«.

Деветог јула отпочеле су борбе на положајима које је држала 18. бригада источно од Куршумлије.

Непријатељ је довео и блиндирани воз из којег је тукао положаје бригаде. Са друма су дејствовали и бугарски топови и минобацачи.

¹⁸ Зборник "НОР-а, том XIV, књ. 3 стр. 810.

Јединице Српског добровољачког корпуса су нападале положаје 1. батаљона код села Маричића и 3. батаљона код села Крчмара, а код села Грабовнице је водио борбу 2. батаљон. Делови бригаде су бранили положаје и код села Марине Куле које је, такође, непријатељ нападао. Према наређењу Главног штаба Србије бригада је утврдила положаје, што јој је омогућавало успешну одбрану и повремене краће противнападе.

Ни тог ни наредних дана непријатељ није успео да пробије положаје бригаде. Бригада је у борби овог дана имала само једног погинулог борца.

Сутрадан, 10. јула, у Главни штаб Србије стигла је руска војна мисија, а 11. јула авионом се спустио на аеродром у село Косанчић (Јабланица) нови Главни штаб НОВ и ПО Србије са командантом Кочом Поповићем на челу. Тог дана (11. јула) 18. бригада је изашла из састава 21. дивизије и ушла у састав своје 25. дивизије, чији се штаб тада налазио у селу Товрљанима.

Дванаестог јула немачка Команда је констатовала да је операција »Трумф«¹⁹ »уз слаб непријатељски отпор у планском напредовању«.

Ради даљег напада на снаге НОВЈ на десној обали Топлице штаб 4. групе јуришних четничких корпуса издао је 13. јула наређење да се потчињене јединице још више приближе железничкој прузи Ниш - Куршумлија и ту заузму полазне положаје за напад. С тим у вези 3. корпус ове групе запосео је положаје у рејону села Спанце, Дубрава, Пљаково; 1. јуришни корпус у рејону села Барбатовца, Тмаве и Чунгуле, а 5. јуришни корпус у рејону села Трбуња, Кашевара и Стубла. У наређењу је било назначено да су све ове снаге намењене за напад у правцу Јабланице и да ће детаљнија упутства и заповести добити накнадно.²⁰

Дакле, непријатељ је припремао нови снажан напад и на положаје које је држала 18. бригада. У ствари, прегруписивањем јединица и довлачењем нових снага започела је друга фаза непријатељске офанзиве у јужној Србији названа »Кехраус«. У првом делу офанзиве непријатељ је успео само да овлада слободном територијом у Расини и Топлици (на јужним падинама Јастрепца), а онда је кренуо даље.

У вези с насталом ситуацијом штаб 25. дивизије је наредио својој 16, 18. и 19. бригади и придодатој 17. бригади да ор-

¹⁹ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 880.

²⁰ Зборник НОР-а, том XIV, књ. 3, стр. 828.

ганизују још чвршћу одбрану положаја на десној обали Топлице: 16. бригада на десном крилу на линији Црна чука (кота 748) - Грабовац, односно између Арбанашке и Точанске реке; 19. бригада на линији Пећанци - село Дединац и 18. бригада на левом крилу, на линији Маричићко брдо (кота 604) - Мали Пупавци.

Ради што успешнијег извршења задатка 18. бригада је и даље утврђивала своје положаје. То је захтевао и штаб дивизије како би одбрана била чвршћа и успешнија. Копани су ровови. Посебно су утврђена пушкомитраљеска гнезда. Нарешено је да се предвиде и утврде резервни заклони за пушкомитраљезе у случају промене положаја јединице. Први пут су се борци утврђивали. То је улило извесно поверење код бораца, али и обавезу да се положаји неће смети лако напуштати. Чланови штаба бригаде су лично проверавали како је утврђивање положаја спроведено.

Исто тако Штаб дивизије је захтевао да јединице организованије прикупљају податке о непријатељу и његовим намерама. Лица која би добила тај задатак требало је да утврде где се непријатељ налази, какве је јачине, шта тренутно ради и шта намерава. Требало је сазнати и одакле је дошао на овај простор и какав је морал у непријатељским јединицама.

Борбена дејства око железничке пруге Ниш - Куршумлија, на овим положајима, имала су нови, друкчији карактер, карактер одбране, па су пружила прилику да се и на томе борци и руководиоци обуче и оспособе за будуће сличне борбе.

Непријатељ је био заустављен, али неизвесност шта ће даље бити постепено је замењивала ону ведрину и радост са којом су борци кренули у борбе после формирања бригаде.

У очекивању главног непријатељског напада, мање борбе и пушкарања настављени су и наредних дана све до 14. јула. Но, то време је за бригаду на овим положајима био и кратак предах који је искоришћен за одмор, поуну и формирање нових, четвртних чета у батаљонима.

Бригада је добила око стотину нових бораца из Расине, Топлице и Мораве који, услед наилаaska непријатељске офанзиве, нису стигли да буду упућени у новоформиране бригаде па су били прикупљени при команди подручја и командама места и заједно с њима се пребацили на десну обалу Топлице. Међу њима је било и бораца из других територијалних јединица и са терена. У бригаду је тада стигао и један број руководилаца, такође из других јединица и са терена.

Како се тих дана завршио санитарски курс на слободној територији у Јабланици, у бригаду је дошао и један број другарица и са тог курса. Оне су распоређене на дужности болничарки. Тада је формирана и бригадна болница, али још увек је била без лекара. За команданта болнице је постављен Бора зв. Моравац, а за политичког комесара Младена Недељковић Дена.

Постављен је и нови командант бригаде, Михајло Јелић Мика, а Милосав Томић Павле је остао заменик команданта бригаде. Нови командант је дошао из 2. пролетерске бригаде са новим члановима Главног штаба Србије.

Бригада је тада добила и новог санитарског референта бригаде Веру Кремић, која је такође дошла из 2. пролетерске бригаде с члановима Главног штаба Србије.

Извршене су и промене у штабу 25. дивизије. За новог команданта је постављен Радивоје Јовановић Брадоња, а за начелника штаба Драгослав Петровић Горски.

О доласку у јужну Србију и свом првом сусрету са 18. бригадом Вера Кремић је оставила вредан запис. Она у својим сећањима бележи:

»Из оближњих села, кад се авион спустио, дочекаше нас радосни, раширених руку борци, жене и деца. У очима жена сузе. Грлила сам их и у свакој сам видела своју мајку коју нисам видела четири године и за коју нисам знала да ли је жива. Била сам неизмерно срећна... У штабу 18. бригаде су ме лепо примили. У политичком комесару бригаде Мати Станимировићу сам открила племениту личност са широким погледима. Тако сам лепо примљена у бригади од свих као да сам са овим људима већ дуго.

Од првог тренутка желела сам да санитар 18. бригаде буде као и санитар 2. пролетерске бригаде у којој сам провела три године и коју сам оставила кад сам из Црне Горе кренула за Италију. Прво што сам учинила било је да бригадну болницу, која је управо тада формирана, обезбедим са што више санитарског материјала. Мора да сам деловала енергично и страшно узбуђено, чим ми је дивизијски лекар др Воја Стојановић једном приликом рекао: 'Полако, бре, није сабља за вратом'. Ипак сам у дивизијској болници добила материјал и коња за транспорт. У бригадној болници су тада биле другарице Дена, Вера, Вукица и командант болнице Бора. Ја сам их изненадила доласком, а оне мене редом, чистоћом и болнице и рањеника. Кад год сам касније обилазила болницу, уживала

сам гледајући те младе девојке са колико љубави и воље раде свој посао. Биле су чисте, уредне, са белим крагницама преко енглеских блуза, крагнице су биле направљене од енглеских падобрана. Чинило ми се да су најлепше девојке у дивизији. Младену Недељковић Дену, комесара болнице, највише сам волела, јер је много личила на моју сестру.

Једном сам, да бих проверила борбену способност болнице, извела вежбу, узбуну, као да стварно непријатељ врши напад у близини болнице, а да нико у болници о вежби није знао. За тили час болница је била спремна, тежи рањеници стављени на носила, лакши на коње, санитарски коњ натоварен материјалом, кухиња и остала опрема натоварени и колона журно одмиче. Све сам похвалила, а онда се заорила песма 'Партизан сам, тим се дичим'. .. «

У међувремену је Главни штаб Србије, проценивши ситуацију, донео одлуку да снаге НОВЈ из одбране опет пређу у противнапад и у складу с тим 14. јула је издао ново наређење.²¹

За противнапад су одређене 21. и 25. дивизија. Циљ противнапада је био да се нападне и разбије десни бок четничких снага на простору Белољин - Куршумлија - Мерћез и тиме онемогуће и осујете непријатељеве намере. Двадесет прва дивизија је добила задатак да изведе напад правцем преко Куршумлијске бање, а 25. дивизија да јој садејствује тако што би ноћу 15/16. јула већим делом снага напала и разбила »четничке банде на сектору Белољин - Куршумлија«, а потом се задржала на простору Барбатовца где је требало да прими нове задатке.

Напад је требало да почне у 20,45 часова 15. јула. Према плану 18. бригада је добила задатак да овлада Вршевачком Главом и селом Пљаково, а затим да продужи дејство у два правца: једном колоном правцем Пљаково - Прескоче - Велики Лаз, а другим правцем Пљаково - Коњувско брдо - Барбатовачки виногради. Један батаљон је одређен за обезбеђење од правца Куршумлије.

Задатак 16. бригаде је био да напада десно, правцем село Суви До - село Чунгула - село Кашевар - Тмавска чука - Барбатовачко брдо, а 19. бригада да остане у дивизијској резерви с тим што би делом снага ликвидирала бугарску посаду у селу Барлову.

²¹ Зборник, НОР-а, том I, књ. 9, стр. 47.

Штаб дивизије је тражио од штабова бригада да напад буде »брз и енергичан«, а од свих руководилаца »крајње залагање«. Тај захтев је посебно наглашен у заповести за напад.

Предвиђено је да свака бригада носи своје рањенике.

За напад су утврђени знаци распознавања: ноћни - »Дрмај Србијо«, а за наредну ноћ »Удари - Србине«, дневни - три пута махање капом у кругу изнад главе, а одзивни - пушка у вис водоравно изнад главе.²²

Напад је био ноћни. Ноћ мирна и тиха. Река, пруга и друм су пређени у највећој тишини.

Пљаково, у чијем рејону су били непријатељски положаји испред 18. бригаде, прилично је близу друма, па је убрзо дошло до борбе. Ту су четници држали положаје. Нису очекивали напад и били су изненађени првом ватром 18. бригаде. Јединице бригаде су извршиле снажан јуриш и потиснуле непријатеља. Планула је и борба како на секторима 16. српске бригаде тако и према Кобаонику, где је дејствовала 21. дивизија. Неки делови 18. и 16. бригаде продрли су према Вршевцу и даље према Барбатовцу, али се непријатељ све чвршће држао у рејону северно од Пљакова. Судићи по свему, на овом простору биле су сконцентрисане јаке четничке снаге.

Пошто се радило о томе да се непријатељ истера из партизанске Топлице, борбено расположење бораца и руководилаца било је веома добро. До зоре је праштала борба целим простором. Изгледало је да ће отпор непријатеља сваки час бити сломљен.

Међутим, непријатељ је био упоран и живав као да је добијао појачање. На неким секторима је прелазео и у снажне противнападе. Како се ближила зора, све је било мање изгледало да ће напад успети, па је штаб 25. дивизије наредио да се бригаде што пре повуку на полазне положаје, на десну обалу Топлице. Пребацивање преко друма, пруге и Топлице требало је што пре извршити јер је постојала опасност да бугарске трупе затворе друм и пругу, а то би значило да се бригаде 25. дивизије нађу у блокади. Повлачење на полазне положаје је изведено у најбољем реду.

У овој борби бригада је имала два погинула, а према неким подацима, и једног несталог борца.

Овај противнапад није успео углавном због тога што су се неискусне јединице са слабо организованом обавештајном и извиђачком службом, оскудним средствима везе, нецелисход-

¹⁷ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 869. ; f

ним маневром и недовољном самосталношћу и иницијативом водова и чета тешко супротстављале знатно надмоћнијем непријатељу. На ове слабости је указао и Главни штаб Србије. Међутим, овај противнапад 25. дивизије омогућио је 21. дивизији да изврши свој задатак и продре на Копаоник. Овај продор 21. дивизије био је веома успешан: њене бригаде су лако разбиле четнике и наставиле даље наступање ка Брусу, избиле су 17. јула на Пожар и наставиле да гоне непријатеља ка Лепенцу, Јаворцу и Јанковој клисури. Идућег дана 4. српска бригада је поново ослободила Брусу.

И немачка Команда бележи овај продор снага НОВЈ и каже да су 17. јула »непријатељске снаге, после наизменичних борби са четницима, прешле Топлицу на два места и кренуле у правцу северозапада«.²³

После повлачења бригада је поново запосела скоро исте положаје на десној обали Топлице. Бугари су и даље нападали ове положаје бригаде ради извиђања и узнемиравања, нарочито у рејону села Космаче и Малог Пупавца. Тако је 17. јула код Космаче вођена јача борба у којој је рањен Ауба Младеновић, заменик команданта 3. батаљона. Тога дана су Бугари довели три воза појачања из Прокупља и истовремено са Јастрепца пребацили своје снаге на овај простор.

За све ово време снабдевање 18. бригаде храном у току повлачења са Копаоника, као и на положајима код пруге било је лоше. Зато је Главни штаб Србије 16. јула издао наређење да бригаде промене постојећи систем исхране, јер дотадашњи више није одговарао борбеним задацима јединица, био је непријатан, нерационалан и умањивао борбену готовост и маневарску способност. Наредио је да се предузму мере да се исхрана људства организује на казанима. Међутим, у 25. дивизији то ће бити учињено тек почетком августа, јер драматичне ситуације у време непријатељске офанзиве нису дозвољавале да се ово наређење и спроведе у живот.

ПОНОВО НА КОПАОНИКУ

Убрзо су 21. дивизију на Копаонику напале јаке непријатељске снаге пребачене из Топлице на Копаоник. Осим четничке 4. групе јуришних корпуса и 2. косовског јуришног кор-

²³ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 888.

пуса, у напад је кренуо и један пук бугарске 27. пешадијске дивизије из Блага. Само на 6. бригаду нападао је око 3.000 четника. Целог дана је 6. бригада водила борбу и повукла се ка линији Пожар - Црна чука, да би увече извршила противнапад, успела да поврати раније положаје код Лепенца, а потом и да разбије две колоне непријатеља и гони их низ падине Јаворца, преко села Сибнице, све до близу Блага. Четничка команда довлачи своје јединице са других одсека и успева да 6. бригаду потисне назад. Због тога је 5. српска бригада добила задатак да хитно пође у помоћ 6. бригади. Цела 21. дивизија се 18. јула нашла у врло тешком положају изложена могућности окружења у ширем рејону Пожара.

Да би олакшао положај јединица 21. дивизије, истог дана (18. јула) Главни штаб Србије наредио је штабу 25. дивизије да са 16. и 18. бригадом хитно изврши покрет и што пре избије са једном бригадом на простор село Неваде - село Муљевиће - Велики Лаз (кота 803) и одатле напада четничке снаге у рејону Куршумлије, веже их за себе и тако својим дејствима олакша положај 21. дивизије.²⁴

У складу с тим 18. бригада је још 18. јула извршила покрет правцем Високо - Рударе - Превој - река Косаница (ЈУ^Жно од Куршумлије) - Куршумлијска Бања и даље на север уз Бањску реку. Марш је био дуг, ноћни и усиљен. Требало је што пре избити у рејон села Велика Шатра. Борцима је речено зашто се жури и зашто се мора што хитније стићи на циљ, односно да је потребно омогућити 21. дивизији да се повуче са Копаоника преко Куршумлијске Бање.

Бригада се кретала у колони. Са јутром и сунцем је избила близу Велике Шатре. На челу колоне се налазио 3. батаљон. Пут је даље водио кроз село. Штаб бригаде је претпостављао да се на овом простору налазе четничке снаге, али не и у већем броју. Четници су се налазили распоређени и по кућама, а највише у сеоској школи. Вероватно су држали положаје и обезбеђења према северу одакле су очекивали појаву јединица 21. дивизије. А када им се с леђа, са западне стране села, појавила 18. бригада, били су изненађени. Предњи делови 18. бригаде су изненада и неочекивано открили непријатеља. Наиме, уз пут су од једног сељака добијени подаци да у селу нема никакве војске и колона бригаде је наставила покрет кроз село не очекујући да ће бити нападнута. Када је

²⁴ Зборник НОР-а, том I, књ. 9. стр. 64 и 66.

непријатељ открио колону и осуо ватру по њој, штаб 3. батаљона се добро снашао и одмах наредио јуриш.

Чете су се из покрета развиле за борбу и кренуле према кућама и школи одакле је непријатељ отварао ватру, а затим и ка једној коси са циљем да заузму што погоднији положај за борбу. На правцу напада 3. чете отворена је изненадна врло снажна ватра управо са те косе и у тренутку када је stroj чете журио да заузме положаје који су доминирали. Биле су ту њиве и брисани простор. Морало се ићи на јуриш. Непријатељска ватра са блиског одстојања била је врло прецизна, што је довело да чета претрпи осетне губитке.

Убрзо су ступиле у дејство и друге чете 3. батаљона, као и делови 1. батаљона, док се 2. батаљон развио за борбу на левом крилу, али тамо није било непријатеља. Извршен је централан напад на четничке положаје с којих су четници, после борбе која је трајала више од два часа, побегли. Том приликом је, према процени штаба бригаде, десетак четника погинуло, док је 3. батаљон имао 12 погинулих (међу њима и командир чете Петроније Аранђеловић и интендант батаљона Драгослав Симоновић) и шест рањених бораца.

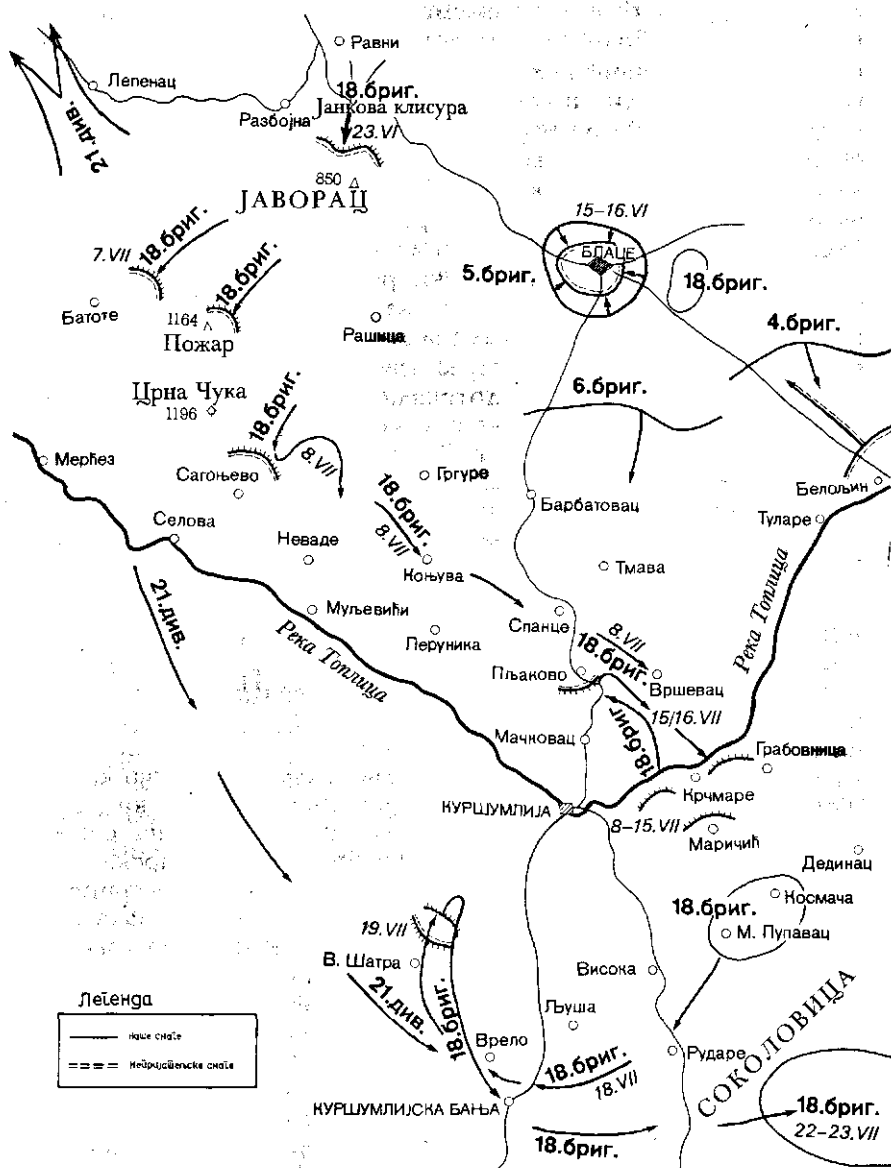
Откривши да им се с леђа појавила јача партизанска јединица, четничке снаге које су биле распоређене на овом простору брзо су се евакуисале. На тај начин је овом успешном акцијом јединица 18. бригаде био ослобођен пролаз за повлачење јединица 21. дивизије, те је тако ова дивизија изашла из окружења у којем се била нашла. Предвече је 2. батаљон 18. бригаде успоставио везу са челним деловима колоне 5. српске бригаде 21. дивизије.

О тој борби Петар Симоновић, тада борац 3. чете 3. батаљона, у свом сећању је поред осталог, забележио:

»Наша чета је нападала према једној коси на којој су биле заузеле положај непријатељске снаге. Кренули смо на јуриш. А када смо у јуришу дошли на неких 50 - 100 метара до непријатељских положаја, он је отворио жестоку ватру бомбама и митраљезима на нас и прилично нас десетковао. У овој борби погинуо је и мој брат од стрица, интендант Драгослав Симоновић. Сећам се да је тада погинуо и курир батаљона (Стојан Бићанин - нап. а). Ја сам у овој борби био теже рањен у главу. После сам чуо да су четници били разбијени и да је заплењено доста материјала, ратне опреме и хране.

А Драган Костић, такође рањен у овој борби, је записао:

»Сећам се, најбоље, борбе на Шатри код Куршумлије негде јула 1944. када је наш 3. батаљон из марша прешао у борбу

Бригада у борбама на Копонику (20. VI – 19. VII 1944.)

против четника, тј. извршили смо јуриш на четничке положаје и четнике разбили. Међутим, ту смо имали доста мртвих и рањених. Приликом прикупљања и евакуације мртвих бораца из шуме је изненада припуцао непријатељски пушкомитраљез и ту сам ја и још један мој друг рањени. Он у руку, а ја у ногу. Пошто ми је зрно пробило ногу, било је доста крварења али, захваљујући сналажљивости болничарке и наших другова, крварење ми је заустављено, Конкретно, мене је лично преврио Степа Стевановић, сећам се као да је данас било».

А Милева Рајлић, санитарски референт 3. батаљона, не може да заборави слику после ове борбе када су погинуле борде превозили сеоским колима до места сахране. Том приликом дугу косу једне погинуле другарице хватао је точак на колима и мотао. Брзо је дотрчала, савила јој косу и одмакнула главу погинуле другарице даље од точка.

У току ноћи између 19. и 20. јула 18. бригада, као и друге бригаде, вратила се натраг, напустивши Копаоник. У повратку је маршевала скоро истим правцем којим је и дошла претходне ноћи: Куршумлијска Бања - Превој (кота 827) - Дешишка.

i \

ПОВЛАЧЕЊЕ ИЗ ТОПЛИЦЕ И ПРОДОР КА ГЊИЛАНУ

Први талас друге фазе непријатељске офанзиве, који је захватио 21. дивизију на Копаонику, наставио се даље ка југу. За 20. јули непријатељ је предвидео нове нападе на снаге НОВЈ и извршио нови распоред својих снага. Бугарска 27. пешадијска дивизија требало је да напада са одсека Куршумлија - Прокупље; пет добровољачких батаљона да напада од Лесковца ка Лебану, а бугарска 5. пешадијска дивизија која се налазила према планини Кукавици и дуж тзв. српско-бугарске границе да спречава извлачење снага НОВЈ у том правцу, док су четничке снаге имале задатак да ликвидирају јединице НОВЈ које би се повлачиле са Копаоника, а затим да наставе нападе ка Радану и Јабланици.²⁵

За снаге НОВЈ настала је врло неповољна ситуација јер је био изгубљен већи део слободне територије, а обруч непријатеља се стезао све више око три дивизије НОВЈ на овом простору.

¹⁷ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 869. ; ,f'

Бугарска 27. дивизија је у борбама против 19. српске бригаде убрзо избила на Видојевицу и Ргачку планину. Делови Српског добровољачког корпуса су подишли положајима 24. дивизије на линији село Статовац - село Славник - село Бучумет, док су 4. група јуришних корпуса, Расинско-топличка група корпуса и 2. косовски корпус надирали са линије село Жегрова - Куршумлија - Белољин ка Соколовици.

Пошто се 21. дивизија извукла из окружења, Главни штаб Србије је, како је у његовом операцијском дневнику забележено 20. јула, имао намеру да ову дивизију задржи у рејону Куршумлије »са ослонцем на Копаоник«, а да 25. дивизију »најпогоднијим правцем пребаци на Јастребац и дејствује против непријатељских снага у том региону у циљу поделе његових снага«. ²⁶ Међутим, овај план се није остварио услед ситуације која је наступила. Главни штаб се затим одлучио на маневар и задржавајућу одбрану ради добитка у времену, док на Копаоник не избије Оперативна група дивизије НОВЈ (2. пролетерска, 5. крајишка и 17. ударна), коју ће Врховни штаб НОВЈ упутити из Црне Горе да пређе Ибар и избије у јужну Србију. Српске дивизије требало је да предузму офанзивна дејства и крену у сусрет овој групи дивизија.

Међутим, непријатељ је веома брзо надирао са свих страна, због чега је запретила опасност од потпуног окружења свих снага НОВЈ на подручју Пусте Реке и Јабланице. У таквој ситуацији су 23. и 24. јула, после тешких одступних борби, све три дивизије (21, 24. и 25) одлуком Главног штаба пребачене на десну обалу Јабланице, на простор село Медвеђа - село Булекаре - село Доња Оруглица - Тупалски вис. ²⁷⁾

Почело је повлачење наших снага ка југу. Осамнаеста бригада се повлачила правцем Куршумлијска Бања - село Гајтан - село Шашинце - село Бучумет - Црни врх - село Лопаштица - село Тупале - село Липовица. Код Липовице водила је краћу борбу против слабијих бугарских снага, одбацила их је и 25. јула наставила покрет ка селима Врбовцу и Горњој Оруглици, где се разместила. И 16. и 19. српска бригада 25. дивизије кретале су се овим правцем.

Маршовало се убрзаним темпом. Биле су велике врућине. Повлачење је текло све даље и даље на југ, а борци су мислили да неће бити повлачења осим оног са Копаоника и да ће дивизије кренути у противнапад и отерати четнике са слобод-

²⁶ Зборник НОР-а, том I, књ. 9, стр. 406.

²⁷ Зборник, НОР-а том I, књ. 9, стр. 84.

не територије у Топлици. Ћз то су се питали како је могло доћи до овакве промене ситуације и докле ће трајати ово повлачење.

Непријатељ је вршио ужурбане покрете својих снага и све силовитије нападао. Оперативни положај јединица НОВЈ се стално погоршавао. Око 10.000 непријатељских војника напало је 11. бригаду 24. дивизије и 6. бригаду 21. дивизије. Четничке снаге су избиле на Радан, а немачки моторизовани батаљон са 20 тенкова је дејствовао од Лебана. Намера непријатеља је била да снаге НОВЈ потисне на северне падине Кукавице и да ту покуша да их окружи и уништи.

У таквој ситуацији Главни штаб Србије донео је нову одлуку, коју је саопштио штабовима 21, 24. и 25. дивизије. У заповести од 24. јула 1944. стоји:

»С обзиром на новонасталу ситуацију, на тешкоће пролазности, на услове снабдевања у рејону Кукавице, потенцирано са рањеницима, на препреке које чине две комуникације и р. Морава, а јаки непријатељски гарнизони у долини Ј. Мораве омогућавају брзо блокирање комуникација - одлучили смо да са јединицама 21, 24. и 25. дивизије и 15. бригадом пређемо тзв. арнаутску границу и кренемо у офанзиву ка Гњилану«.²⁸

Један од разлога за доношење овакве одлуке била је потреба да се јединице ових дивизија, преморене у двомесечним борбама и покретима, оптерећене рањеницима, извуку из додира с непријатељем и одморе.

Заповешћу од 25. јула 1944. године Главни штаб Србије је наредио 21. и 25. дивизији да крену 25. јула на марш. Имајући у виду значај продора на нови простор »у насталим претећим условима«, како стоји у заповести,²⁹ а ради боље организације одступног марша, Главни штаб је скренуо пажњу јединицама да маршевске колоне морају имати претходнице, побочнице и заштитнице, да се што боље обезбеђују бокови и енергично наступа и да ће бити напада од месних албанских милицијских група. Ради боље прегледности и борбене готовости покрете је требало изводити гребенима и брзо излазити на доминантне положаје. Било је забрањено пушење, паљење лампи и ватри у току ноћног покрета, а у току дана требало је маскирати људе и стоку зеленим грањем, јер је постојала могућ-

²⁸ Зборник, НОР-а том I, књ. 9, стр. 89 и 97.

²⁹ Зборник НОР-а, том I, књ. 9, стр. 86.

ност да непријатељ извиђа авионима и митраљира колоне. Поступак према становништву морао је бити коректан, а заробљенике је требало разоружавати, пуштати кућама и узимати за водиче. Свим борцима је требало саопштити циљ и правац марша.

У складу с тим, штаб 25. дивизије је у својој заповести подручним бригадама³⁰ нагласио значај покрета преко тзв. арнаутске границе ка Гњилану и додао да је један од циљева да се на овом простору створи слободна територија и омогући »нашим снагама одмор«.

Задатак 25. дивизије је био да наступа правцем: Црни камен (кота 1181) - село Врућевци - село Кололеч и да избије на простор село Чараковце - село Топоница. С тим у вези, 16. бригада требало је да се до 19,30 часова прикупи у јужном делу села Врбовца и да затим наступа правцем Девојчин камен - Црна Чука (кота 1094), нападне и ликвидира непријатеља на положају Црна Чука - Козја Чука и омогући пролаз 18. и 19. бригади и осталим деловима дивизије. Осамнаеста бригада требало је да се креће за 16. бригадом, а 19. бригада да се прикупи до 20 часова и крене за 18. бригадом до села Бољинаца и ту постане бочно обезбеђење дивизије.

У 18. бригади су извршене све припреме за покрет и утврђен је начин одржавања веза, што је било врло значајно. Директном везом и куририма стално су слати извештаји о томе докле су њене јединице стигле.

Сви ови последњи догађаји су очевидно показивали да се ради о врло тешкој ситуацији. То су борци осећали сваког часа. Некако су се јединице и борци збијали да би били чвршћи и безбеднији и да би могли да пробију сваки непријатељски бедем на који наиђу. Ишло се брзо и у великој тишини.

Двадесет петог јула до 22 часа 16. бригада је избила до Девојачког камена, дуге косе која се протеже правцем север - југ на надморској висини од 1000 метара. У зору, 26. јула, предњи делови 21. и 25. дивизије су избили на »границу«. Јединице 21. дивизије су релативно лако овладале важним узвишењем Китком (кота 1154) и одбациле албанске квислиншке јединице на десну обалу Огошке реке, а јединице 25. дивизије су под борбом избиле у рејон села Лајчића.

Светолик Димитријевић, курир штаба 18. бригаде, овако је описао један детаљ из овог продора:

». .. Кад смо без нарочите борбе прешли 'арнаутску границу', испред нас је бежало и становништво. Куће су им биле

¹⁷Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 869.; f'

отворене, као и штале и обори. Био је већ дан. Јако сунце. Сва стока изашла по пољу. Наићемо на једно склониште испод једне камене громаде. У склоништу један Арнаутин. Баца бомбу на нас. Обишао сам стену неколико пута док нисам нашао најбољи прилаз односно улаз у овај бункер и убацим енглеску »кашикару« бомбу, а кад се све смирило, ушао сам у склониште, тамо је био сав размрсан један старац.

Међутим, истог дана у поподневним часовима албанске квислиншке јединице, помогнуте од делова немачког 5. СС полицијског пука и уз подршку артиљерије и тенкова, извршиле су снажан противнапад и натерале 21. и 25. дивизију на повлачење носећи им осетне губитке. Том приликом, 18. бригада је водила жестоку борбу на Оштрој глави.

»Нисмо могли да издржимо напад« - у наставку свог сећања каже Димитријевић - »и почели смо да се повлачимо према Вељој глави где се налазила дивизијска болница. Доста је било покљано оваца за рањенике, неке су биле одране, а неке започете. Приближавало се вече. Позвао ме је командант бригаде и упутио да пронађем команданта 3. батаљона и да му пренесем наређење да батаљон поседне положај и по цену живота задржи напредовање непријатеља док се наше снаге и болница не извуку испод ватре. Постављали смо мине испред наших положаја. Покривали смо их овчим кожама и месом. Када су балисти наишли, што од наших мина што од наше ватре, многи су погинули. Видели балисти кожу и месо па стали да их купе уз вику а онда су грунуле експлозије са рафалима, настао је њихов јаук и лелек«.

Ситуација је бивала све критичнија. Тада је 3. батаљон иступио све пушкомитраљезе напред и снажном ватром зауставио непријатељски противнапад док се остале јединице бригаде и болнице нису извукле. Болница је срећом била на северној падини једне косе и тако заклоњена од ватре непријатеља.

Падом мрака 18. бригада и све друге бригаде су се повукле на полазне положаје.

У овој борби 18. бригада је имала два погинула, једног рањеног и тешко контузованог командира чете Младена Мандића.

У вези са овим борбама немачка команда је 27. јула 1944. известила следеће:

»Главнина снажно потучених непријатељских снага у операцији Кехраус, која се повукла ка југу, поново је нападнута после неуспелог покушаја да се повуче у област Албаније«. ³¹

А сутрадан, 28. јула, иста команда се хвалила да је »У Србији операција 'Кехраус' постигла потпун успех«. ³²

ПРЕЛАЗАК ПРЕКО ЈУЖНЕ МОРАВЕ

Шта и куда даље? - питали су се не само у штабовима јединица него и сваки борац.

Прво је Главни штаб Србије 26. јула одлучио да све јединице извуче из зоне борбених дејстава ради сређивања и припреме за даље операције. Осамнаеста бригада се тако у току ноћи између 26. и 27. јула извукла из додира са непријатељем и пребацила у рејон југоисточно од села Драгобуђе.

Тих дана је Главни штаб Србије добио обавештење да ће Оперативна група дивизије НОВЈ, формирана за продор у Србију, кренути из рејона Берана (сада Иванград) у Црној Гори, преко Новопазарског санцака, прећи реку Ибар и избити на Копаоник. Добијени су и подаци да су четници због тога били принуђени да обуставе даље надирање кроз Горњу Јабланицу и да ће се главнина њихових снага преоријентисати према Копаонику. То је означило потпуно нову ситуацију, па је и Главни штаб одлучио да 21. и 24. дивизију упути на север ради поновног ослобађања Јабланице и Топлице и садејства са Оперативном групом дивизија (ове две дивизије ће водити тешке али успешне борбе до спајања са снагама Оперативне групе дивизија).

Што се тиче 25. дивизије, Главни штаб Србије је проценио да је у датој, измењеној ситуацији најбоље да се она пребаци на десну обалу Јужне Мораве у рејон села Криве Феје, где је дејствовала 22. дивизија и где је постојала такође слободна територија. У складу с тим, штаб 25. дивизије је 27. јула издао заповест бригаама да се у току наступајуће ноћи пребаце преко друма и железничке пруге Ниш - Скопље и реке Јужне Мораве.

³¹ Зборник НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 899.

³² Исто.

³³ Зборник НОР-а, том I, књ. 9, стр. 104 и 109.

У заповести штаб дивизије је истакао да непријатељ није активан према 25. дивизији, нити да има изгледа да ће у току дана моћи »да дејствује неком јачом снагом«. Упознао је потчињене штабове бригада да непријатељске снаге нису велике у долини Јужне Мораве, да оне, углавном, служе за обезбеђење комуникација и да су распоређене по одељењима јачине 10-15 војника, смештених у бункерима и караулама на одстојању 1 - 3 км. Није било познато да ли у оближњим гарнизонима непријатељ располаже тенковима и блиндираним возовима. Према једном обавештењу, у Врањској Бањи се налазила једна група немачких војника. Уколико би дошло до борбе на комуникацији, требало је пребацивање јединица, иако под ватром, остварити што брже пошто није био циљ да се води борба на овој комуникацији. Штаб дивизије је нагласио да је најбоље пазити да до борбе не дође, али да треба бити »приправан за дејство против непријатеља и објеката који би ометали наше пребацивање«.

С тим у вези, 18. бригада је добила наређење да се до комуникације пребаца 27. јула до 22 часа. Борцима је саопштено да се по сваку цену у току ноћи мора прећи комуникација, јер би развој ситуације могао бити веома неповољан. Такође им је стављено на знање да се на десној обали Мораве налази слободна територија и да ће се тамо одморити и снабдети храном.

Бригада је већ била изморена маршевима из претходних дана и борбом против балиста. Носила је рањенике не само своје него и 21. дивизије, као и других бригада 25. дивизије, (25. дивизија је тада добила задатак да транспортује близу 400 рањеника, међу којима је било и тежих). Тих дана је у великој мери борце притискала и неизвесност шта се све даље може догодити. Један мањи број није могао да издржи све то и напустио је своје јединице (дезертирао).

После краћих припрема 18. бригада је извршила марш правцем Драгобуђа - село Рождац - село Добријанце - село Сикирије - Облик (кота 1310). Цело поподне и ноћ бригада је маршовала, али у току ноћи није успела да избије на друм, пругу и реку. Процена штаба дивизије да се до 22 часа може стићи до комуникације није била реална. Уместо да пређе комуникацију, бригада је тек ујутру 28. јула избила у рејон Облика и ту морала да застане ради предаха.

Марш је настављен поподне 28. јула. Опет се маршовало целу ноћ и у само свитање 29. јула бригада је избила на ко-

муникацију. Прелаз је извршен организовано и брзо код села Стубла. Непријатељ је открио колону бригаде тек када је свануло и када је прелаз био завршен. Тукао је артиљеријом правац кретања бригаде, али јединицама није нанео никакве губитке. Истог дана, 29. јула, бригада је наставила марш правцем село Врбово - село Богошевце - село Несврта да би предноћ стигла у рејон Криве Феје.

Овај марш био је један од најтежих маршева које су јединице 18. бригаде имале на целом свом борбеном путу: кретало се високим, стрмим, испресецим планинским теренима. У својим сећањима Велимир Мештеровић, подитички комесар чете у 3. батаљону, овако га је описао:

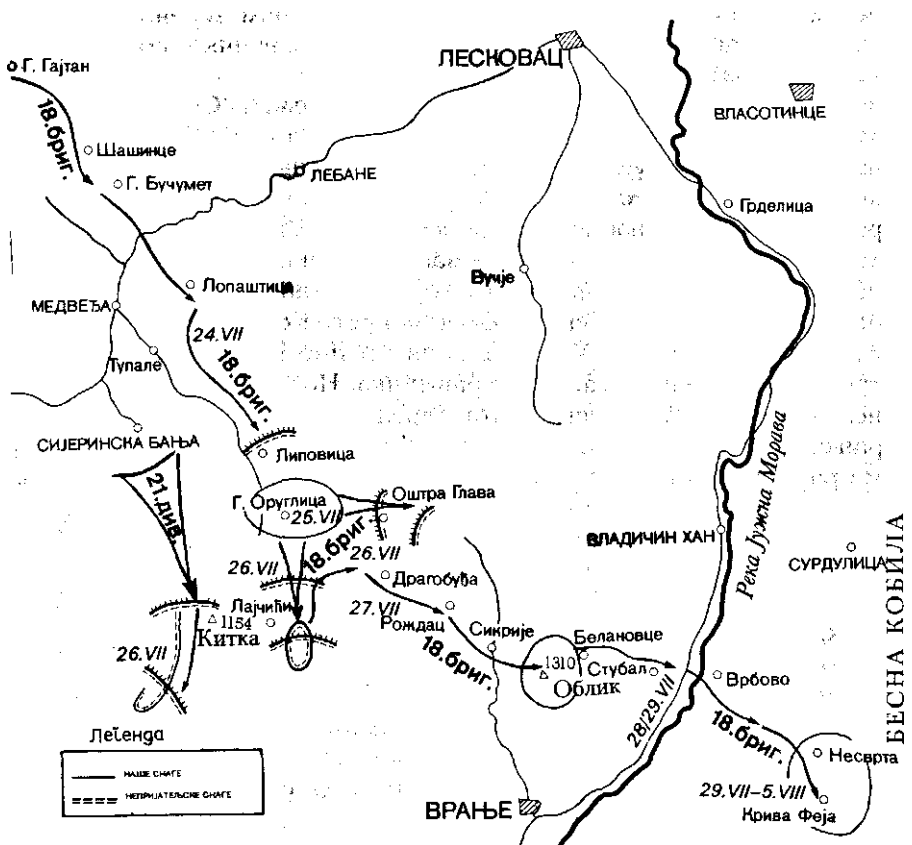
»Извукли смо се из додира с непријатељем. Очекује нас дуг и напоран пут по врло тешком терену, а снаге бораца су на измаку. Пожурујемо једни друге, а душа нам у носу. Падају коњи под теретом од изнемоглости. Скидамо товари са њих и распоређујемо на нас јер нам је неопходан. Стигли смо до Облика, али нисмо имали снаге да наставимо и пређемо на десну обалу Јужне Мораве. Морали смо да преданимо како бисмо прикупили још мало снаге. Опет покрет. Колона се спушта једном вододерином. У вододерини крупно камење. Кола се трескају с рањеницима. Јауци рањеника. Ноћ је. Нема месечине. Ноћ крије тајне непознатог терена. Трећи батаљон носи рањенике. Стижемо до друма. Кола даље не могу. Преузимамо рањенике и носимо их. Не знамо да између друма и пруге има велики и стрми усек. Упадамо с рањеницима у усек, као да газимо у празно. Настаје гужва и јечање рањеника. Некако успевамо да се средимо. Свањује. Поново стављамо рањенике на носила и остављамо борца да опомиње оне иза нас на овај усек. Настављамо све брже да пређемо реку. Сви трчимо, колико можемо. Газимо Мораву до појаса, вода није хладна, а срећом ни дубока. Негде је и сасвим плитка. У даљини се чује борба, према Владичином Хану, на прузи. Настављамо даље марш. Док се пењемо уз брдо, стижу нас бугарске гранате. Ето и бугарског авиона, митраљира и ми се склањамо па, кад оде, идемо даље«.

У ратном дневнику Љубодрага Бурића, заменика команданта Главног штаба Србије, забележено је 27. јула 1944:

»25. дивизија је према нашем наређењу отишла преко тзв. бугарске границе на сектор Врање и даље да дејствује према ситуацији. Осећају се последице неорганизоване исхране од-

носно немања организоване коморе у јединицама као и неефикасне санитарне службе».³⁴

Тако се завршило извлачење 25. дивизије, а с њом и 18. бригаде, из вртлога снажне непријатељске офанзиве која је трајала нешто више од месец дана. Био је то за младу бригаду веома тежак период, али су њени борци и руководиоци, захваљујући добрим припремама, високој свести и јаком моралу, издржали.

Продор ка Гњилану и покрет до Криве Феје (23. VII – 29. VII 1944.)

³⁴ Љ. Бурић - Ратни дневник, Београд, 1965.

ОДМОР У КРИВОЈ ФЕЈИ

Двадесет деветог јула штаб 25. дивизије је ухватио везу са штабом 22. дивизије и обавестио га о доласку дивизије на терен Криве Феје:

»Наша дивизија је стигла јутрос на овај терен. Војска је последњих дана водила тешке борбе и имала велике маршеве, те је много заморена. Са собом носимо и водимо око 400 рањеника и болесних. Потребно је да се војска бар кратко време одмори и нахрани да би се оспособила за акције. Потребна нам је обавештајна служба за добијање података о непријатељу. Такође би требало да знамо ваше намере о акцијама и покретима да би се могли оријентисати.«³⁵

Као у Топлици и Јабланици, тако је и у овом крају постојала добро организована слободна партизанска територија. И овде се перманентно развијао народноослободилачки покрет од првих дана оружане борбе. На овом простору је у току 1943. успешно дејствовао 2. јужноморавски партизански одред, а затим бригаде 22. српске дивизије. Борци су одмах осетили да је ово партизански крај.

Осма српска бригада је, извештавајући штаб 22. дивизије да је стигла 25. дивизија, нагласила да је исхрана отежана и да народ нема хлеба.

Заиста, народ у овом крају није имао довољно хлеба ни за себе. Ово је планинска висораван. Код Несврте је један врх 1280 метара, а изнад Криве Феје, у чијем рејону се разместила 18. бригада, један врх је висок 1332 метра. Овде се претежно јео овсени хлеб.

Одмор у овом рејону био је свима добродошао. Јединице су се мало средиле и одахнуле од олује непријатељске офанзиве. Овде је као и у Топлици постојао аеродром на слободној територији преко кога су савезници слали помоћ снагама НОВЈ у оружју, опреми и материјалу. Ноћу су стизали авиони и бацали потребну помоћ. Муниција је добијена. Већ прве ноћи (30/31. јула) добијено је нешто одела и преко 1500 пари цокула. Добијено је и брашно и санитетски материјал који је био доста потрошен. Оно што је изазвало највише знатижеље међу борцима у бригади били су ручни бацачи, »џон-були«,

³⁵ Зборник, НОР-а, том I, књ. 9, стр. 112.

који су могли рушити зидове зграда и бункере. На блиском одстојању постизали су изванредан успех. Управо овакво оружје је недостајало при нападу на утврђене објекте. Наравно, испробани су али није било лако њима управљати и владати, што ће се касније показати. Сваки батаљон је добио по један овакав ручни бацач.

Аеродром је био спреман да прима и авионе, па је један број најтежих рањеника одмах упућен на лечење у Италију, а остали су предати 22. дивизији на збрињавање.

Наредне ноћи је стигао нови транспорт, а такође и следеће. Из извештаја штаба 25. дивизије види се да су тада јединице дивизије добиле 52 пушкомитраљеза, 65.000 енглеске муниције и 60 аутомата. Део од свега тога добила је и 18. бригада.

Одмор је трајао пет дана. Снабдевање муницијом, оружјем, одећом и обућом, а посебно то што је дивизија била растерећена рањеницима обезбедили су 18. бригади и 25. дивизији у целини знатно већу покретљивост и борбену способност, што ће се, поред стеченог борбеног искуства у дотадашњим борбама, видно одразити у наредним борбеним дејствима и маршевима.

Додуше, храна је овде била слаба, али су људи овог краја и партизани делили добро и зло, па су давали борцима све што су имали, а имали су мало (овас, раж, кромпир). Борци су добијали по комадиће таквог хлеба јер народ није имао боље и били су задовољни. Ипак, најважније је што су се борци одмарали. Организовано је и шишање, купање, прање одећа. Одржавани су политички часови, а на четним конференцијама се водила и дискусија о протеклим борбама и маршевима. Најбољи борци су примани у КПЈ и СКОЈ. Констатовано је да је извештан, мањи број бораца слабије свести и морала напустио чете и дезертирао. Углавном су то били борци који се нису могли лако да одвоје од свог краја. У целини, међутим, борбени дух бригаде надвладао је бројне тешкоће. Показало се да младост има неисцрпну и неуништиву снагу, а 18. бригада је била бригада младих.

Из извучених закључака са бројних састанака видело се да би неке ствари у начину живота и рада јединица бригаде требало мењати, а првенствено начин снабдевања и исхране бригаде. Тек овде се пришло реализацији наређења Главног штаба Србије о исхрани бораца на казанима. Казани су набављени, као и коњи који су их носили. Набављен је и сав други

прибор. Интенданци су морали да иду у сиромашна и далека села да набављају храну. Посебне комисије, састављене од сељака и бораца бригадне интендантуре, примале су све оно што се узимало за војску и издавале потврде. Сачувано је неколико таквих потврда. Ево једне:

»Штаб 25. дивизије НОВ, интендантура, 2. VIII 1944. (то стоји у заглављу на гештетнеру одштампаном тексту потврде). »Примили смо на име реквизиције од ЈОВАНА СТАНКОВИНА из села Сливнице, срез Масурички, једну кобилу у вредности од 30.000 (хиљада) лева за потребе НОВ и ПОЈ. Власник треба да ову потврду чува јер ће му се исплатити чим се за то створе могућности. Смрт фашизму - Слобода народу« (следе потписи 3 члана комисије).³⁶

Занимљиво је да су за потврде послужиле неке информације на енглеском језику (на полеђини), које су свакако са савезничким транспортима стизале на земљу.

При штабу бригаде је тада формирана интендантура са куварима и осталом радном снагом јачине вода. Интенданци су добили своје помоћнике, а при штабовима батаљона је образована група бораца - куvara која је бринула о снабдевању и кувању хране за батаљон. То је била нова фаза у развоју ове значајне службе.

О томе с каквим су се проблемима сусретале јединице 18. бригаде у вези са исхраном бораца види се и у чланку интенданта бригаде Младена Митровић Свете, објављеном у јубиларном бригадном листу »Слобода«, где стоји:

»Тешкоће око исхране биле су велике. Резерви нисмо имали јер непрекидне борбе нису дозвољавале прикупљање хране. Били смо гладни, по неколико дана скоро да нисмо ништа јели, а далеки путеви су нас изнурили. Но, то нас, опробане борце, није обесхрабрило, јер смо били дубоко уверени да је победа наша... Избили смо најзад у село Несврту. Село је било мало и попаљено али нас је народ одушевљено дочекао. Иако је село било јако сиромашно, народ нам је дао храну колико је имао. Хлеб је био овсен, са мало кромпира, али су ипак наши другови били задовољни. После подне почела је киша и град, а ми добијемо наређење за покрет и кренусмо даље за Криву Феју. Село планинско, куће разбацане, не-

³⁶ Документи, који су прикупљени од бораца, налазе се у Секцији бораца 18. бригаде у Београду.

како смо се сместили, али хране нема. Преко сељака дознали смо да с оне стране бугарске границе има доста хране, купимо све интенданте батаљона и са њима се спустимо преко планине Бесне Кобиле на бугарску територију. Но, тамо у кућама ниједног човека нема и ми се нађемо у незгодном положају. Свестан тога да се храна мора набавити и да се без хране не можемо вратити, јер нас другови гладни очекују, рекао сам интендантима батаљона: Иемојте се, другови, ништа бојати! У случају нечега водићемо борбу. Ми морамо храну понети'. Пошто смо са великим тешкоћама прикупили нешто хране и стоке, вратили смо се натраг. Гладни другови су нас са одушевљењем дочекали«.